

Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram

Tah. Narkhed, Dist. Nagpur- 441301

**Books Published by
the Faculty**

LIBRARY CATALOGUE

Computerization *and* OPAC Services

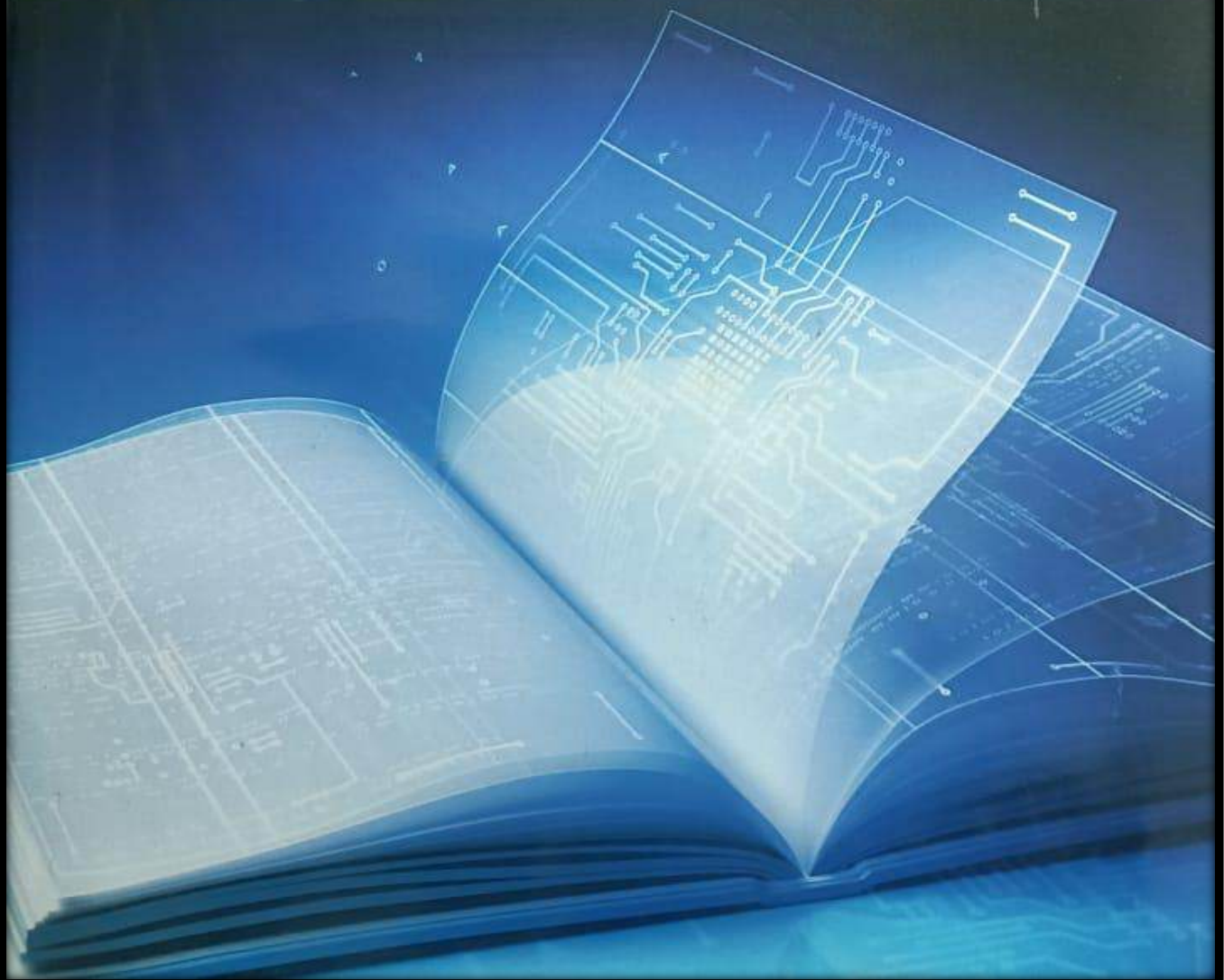
Devendra Bhongade

LIBRARY MANAGEMENT IN MODERN ERA

EDITORS

DR. MANGALA HIRWADE
DR. DEVENDRA BHONGADE

ACADEMIC LIBRARIES IN E-LEARNING ENVIRONMENT : ROLE AND PROSPECT

EDITORS
DR. MANGALA A. HIRWADE
DR. DEVENDRA S. BHONGADE
DR. JAYANT M. NANDAGAOLI

खाद्य तेल निर्माण उद्योग व रोजगार संधी

डॉ. राजु श्रीरामे

SIR SAHITYA KENDRA

B.A. III

Sem. V

भारतीय अर्थव्यवस्था

भाग-१

INDIAN ECONOMY

डॉ. प्रकाश सोमलकर
डॉ. राजु श्रीरामे
प्रा. राजेश डोंगरे

SIR SAHITYA KENDRA

विविध वृत्तपत्रातील प्रकाशित राष्ट्रीय तथा अंतरराष्ट्रीय
आर्थिक बाबीवरील अभ्यासपूर्ण संशोधनपर लेखसंग्रह

अर्थसंकेत

डॉ. राजू घनश्याम श्रीरामे

M.A. I

Sem. I

आर्थिक विचारांचा इतिहास

History of Economics Thought

डॉ. राजू श्रीरामे

सर साहित्य केंद्र, नागपूर

B.A. I

Sem - I

सूक्ष्म अर्थशास्त्रीय सिद्धांत

- डॉ. सूनिल शिंदे
- डॉ. राजू श्रीरामे

Sir Sahitya Kendra, Nagpur.

M.A. II

Sem. III - IV

महाराष्ट्रातील विविध विद्यापिठात शिकणा-या विद्यार्थी, आचार्य पदवीचे संशोधन तसेच एम.पि.एस.सी., यु.पि.एस.सी. व विविध स्पर्ध परिक्षा, पेट, नेट, सेट या परिक्षेच्या दृष्टिने अत्यंत उपयुक्त पुस्तक

अर्थशास्त्रीय संशोधन पद्धती व तंत्र

ECONOMICS RESEARCH METHODOLOGY & TECHNICS

डॉ. राजू श्रीरामे

सर साहित्य केंद्र, नागपूर

भारतीय अर्थव्यवस्था भाग-२

INDIAN ECONOMY

डॉ. प्रकाश सोमलकर | डॉ. राजू श्रीरामे
डॉ. राजेश डोंगरे

सर साहित्य केंद्र, नागपूर

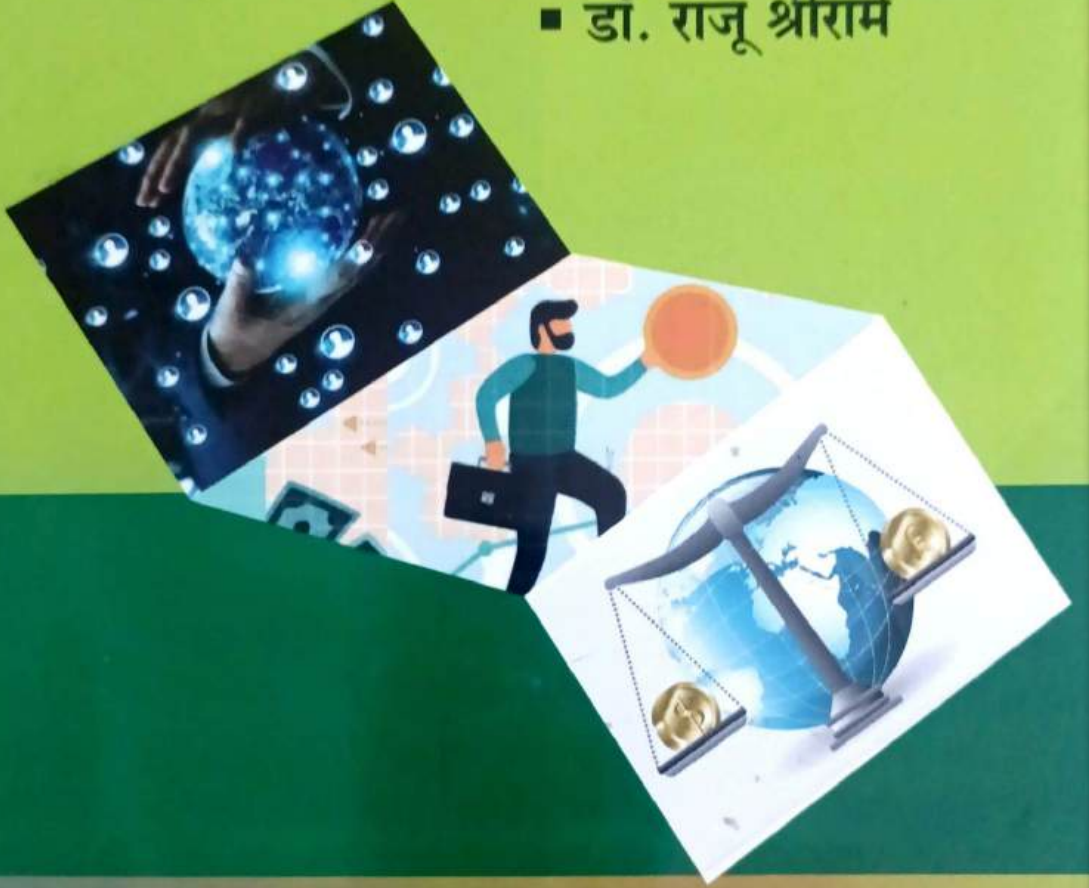
B.A. - I

Sem - II

स्थूल अर्थशास्त्र

(MACRO ECONOMICS)

■ डॉ. राजू श्रीरामे

Sir Sahitya Kendra

AGRO PROCESSING INDUSTRIES & EMPLOYMENT OPPORTUNITIES IN INDIA

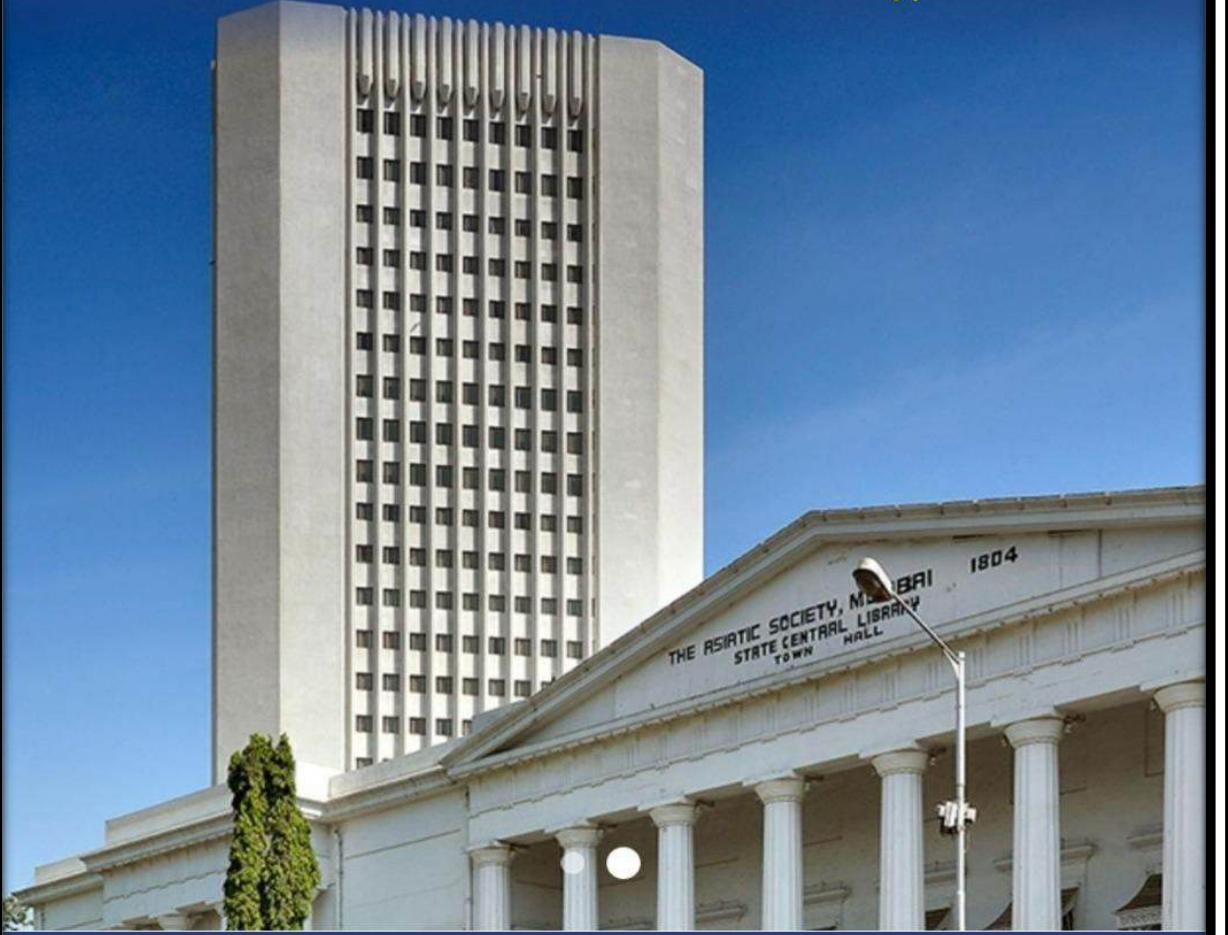
Editors
Devendra Bhongade
Raju Shrirame
Yogesh Sarode

केंद्रीय अधिकोषण व्यवस्था आणि वित्त

CORE BANKING SYSTEM & FINANCE

■ डॉ. राजू श्रीरामे

Sir Sahitya Kendra

चायना

अर्थव्यवस्थेचे अंतरंग आणि बाह्यरंग

डॉ. राजू घनश्याम श्रीरामे

B.A - II

Sem - IV

भारतीय अर्थव्यवस्था

■ डॉ. राजू श्रीरामे

Sir Sahitya Kendra

सामाजिक संशोधन पद्धती व तंत्र

(Social Research Methodology & Technics)

डॉ. राजू घनश्याम श्रीरामे

Sir Sahitya Kendra

ART AND THOUGHT

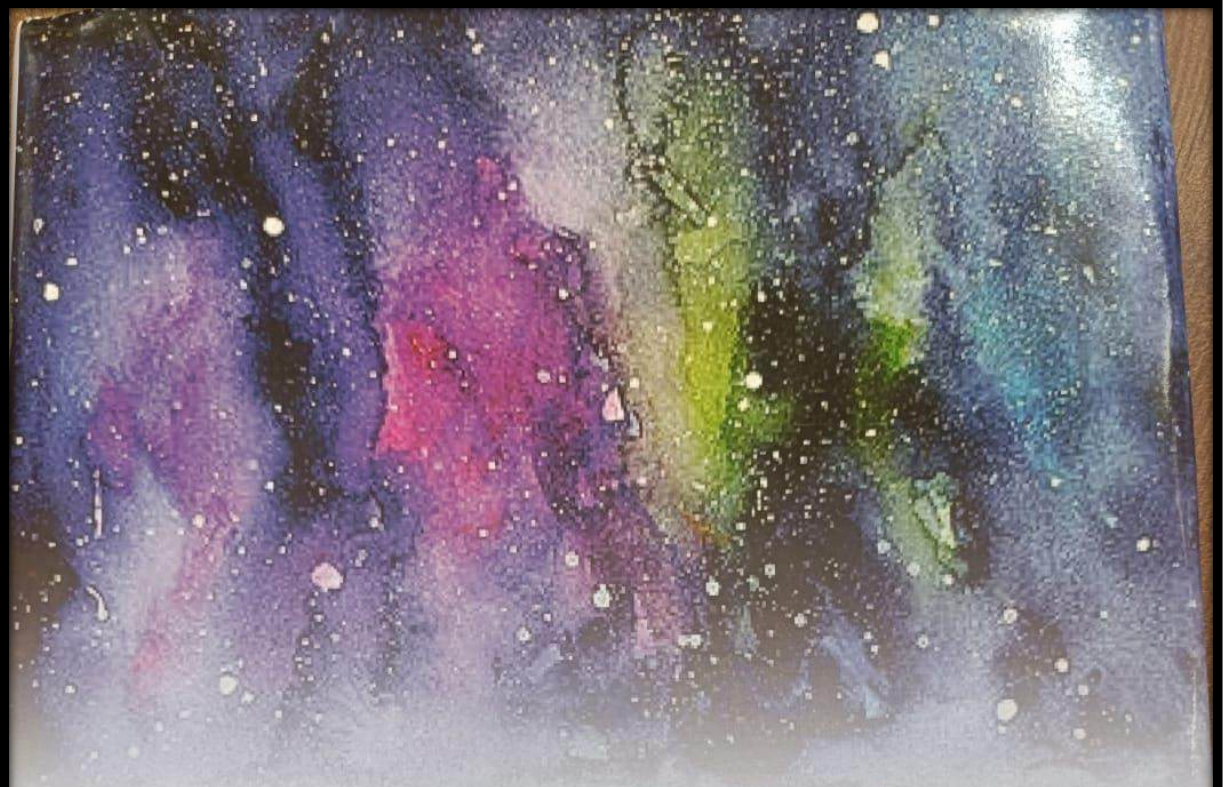
IN THE NOVELS OF
D. SURYA RAO

Yogesh M. Sarode

Cyber Tech

Galaxy of English Essayists

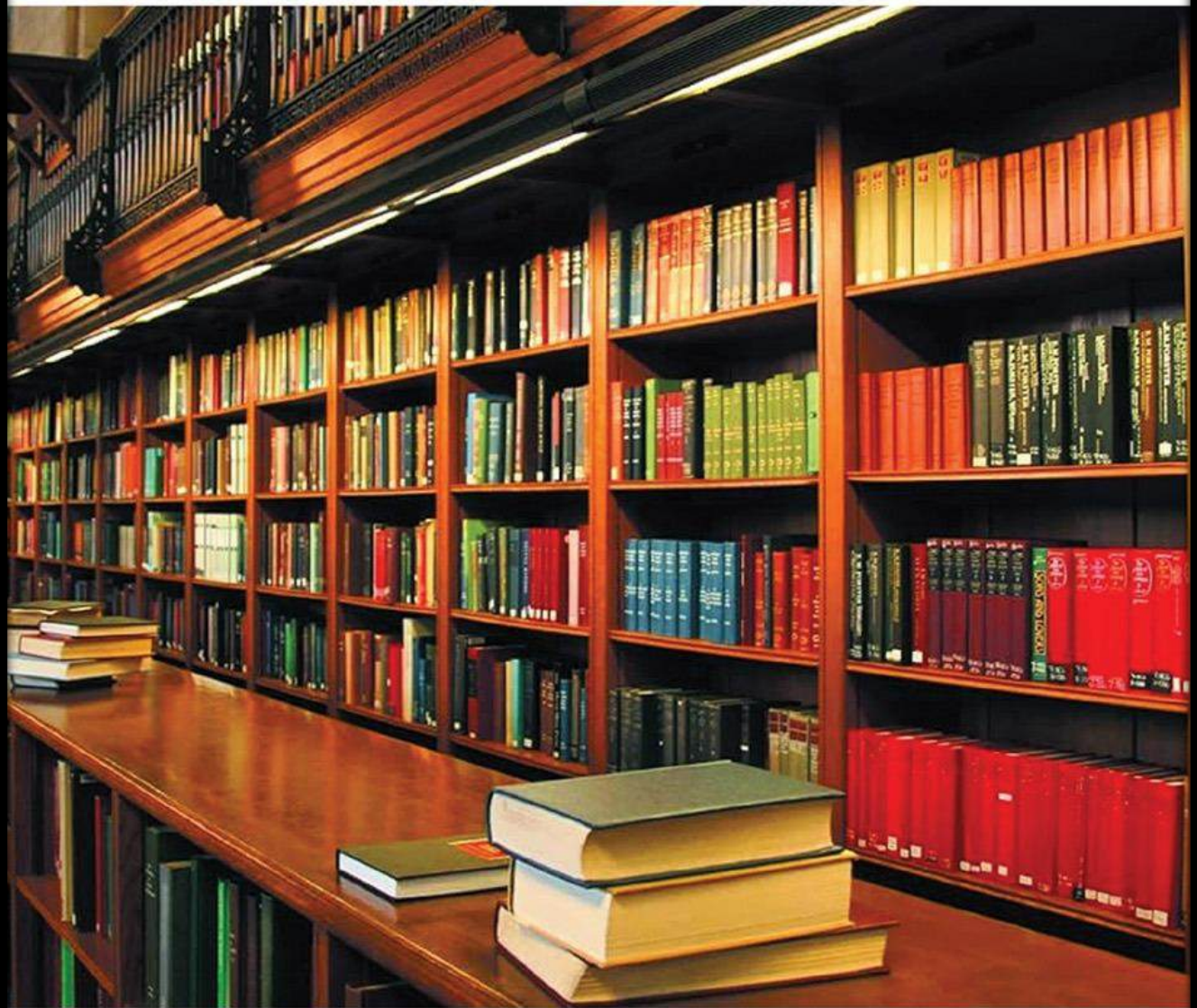

English Essayists' Treasure of Wisdom
From Middle to Modern English Period

Yogesh Sarode

VOICES OF A NEW NATION
A STUDY OF 19TH CENTURY
AMERICAN
LITERATURE

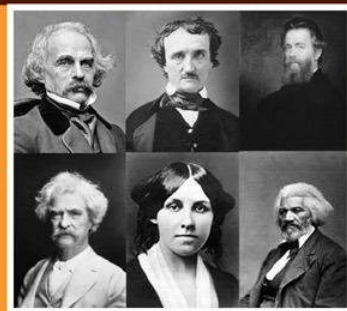
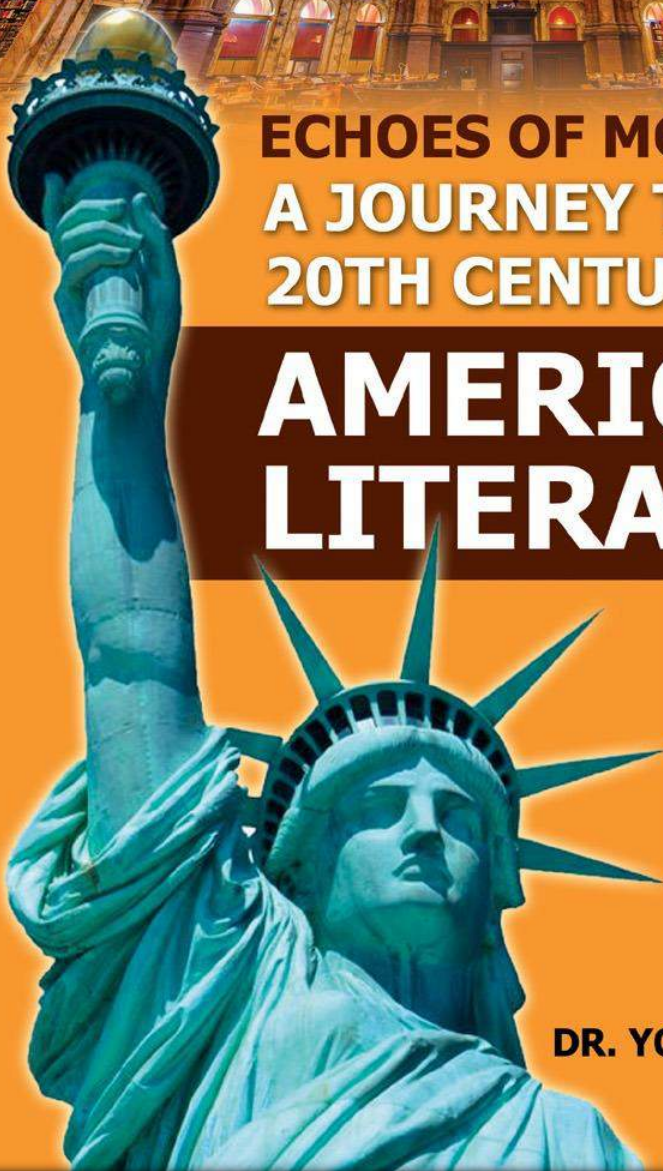
DR. YOGESH M. SARODE

**ECHOES OF MODERNITY:
A JOURNEY THROUGH
20TH CENTURY**

AMERICAN LITERATURE

DR. YOGESH M. SARODE

Dr. Yogesh M. Sarode

Associate Professor (English), BE (Mech.), MBA, MA (English), M.Phil, Ph.D.

Dr. Yogesh M. Sarode is working as an Associate Professor and Head, Department of English, Antyoday Mahavidyalaya, Devgram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur (M.S.). He obtained Ph.D. in 2015 from Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University. He has 18 years of teaching experience at UG level and 12 years at PG level. He is recognised Ph. D. Supervisor of RTM Nagpur University. Till the date, he has authored 02 books, edited 03 books, wrote 07 chapters for edited books; published 02 patents and completed one UGC Sponsored Minor Research Project. His area of interest is Indian Writing in English. He has published more than 42 research papers in national and international journals of high repute listed in Scopus and UGC Care; He has organised an Interface with an eminent writer Professor Peter Jeffrey Kuznick, Director of the Nuclear Studies Institute at American University, USA. He is Member of Board of Studies (English), RTMNU, Member of Moderation Committee. Apart from these, he has pride to work for college twice as IQAC Co-ordinator, Nodal Officer for B.Voc Degree Programme, RUSA Co-ordinator and Director of few NGOs. He has comprehensive study of the National Education Policy 2020 and has remarked at various platforms.

Dr. Mangesh G. Acharya

Associate Professor (Political Science), M.A., B.Ed., M.Phil. (Political Science), Ph.D.

He has been working as the Head, Department of Political Science for the past fifteen years in Antyoday Mahavidyalaya Devgram. During his fifteen year career, National and International seminars on various topics have been organized in the college. He is acting as the coordinator of IQAC of the college; NSS Programme Officer, Coordinator of Career Katta. He is also working as a member of Board of Studies (Political Science) Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University; Executive Member of Maharashtra Council of Political Science Professors; Reviewer of WASET Scientific and Technical Committee & Editorial Review Board on Law and Political Science; NSS Area Coordinator RTM Nagpur University and a member of 48/3 committee of RTM Nagpur University. Apart from these, he has participated as a resource person in various national and international discussions, sessions across the country. He is a recognized Ph.D. Supervisor of Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University. Three students are pursuing Ph.D. under his guidance. He has been awarded by 'Outstanding Program Officer Award 2020-21' from NSS of RTMNU and also received 'Research Excellence 2021' Award from UK, Department of Health, on the occasion of International Symposium. He has pride to publish two patents, 350 editorials in various newspapers till the date; two editorial books, 04 books on International Politics and two important books for MA Political Science. He has also published more than 78 research papers in national and international research journals of repute. He has an in-depth study of the National Education Policy 2020 and has commented in various seminars so far.

Contents :

- Introduction
- Foundations of NEP 2020
- Structural Changes in School Education
- Higher Education Reforms
- Vocational Education and Skill Development
- Technology in Education
- Teacher Training And Professional Development
- Equity And Inclusion
- Governance and Implementation
- International Perspectives and Collaboration
- Future Prospects and Challenges
- Gender Equity in Global Education Policy
- Globalisation, Education and Policy Reforms
- Conclusion
- Bibliography

CAMBRIDGE BOOK HOUSE

A-10, Chetan Vihar, Near: 10-B Scheme, Gopalpura Bypass-Jaipur 302018 (Raj.)
M : 077910 27247, 090799 69305
e-mail: mukesh.prajapat.kumhar10@gmail.com

₹ 1995/-

ISBN - 978-93-95021-80-7

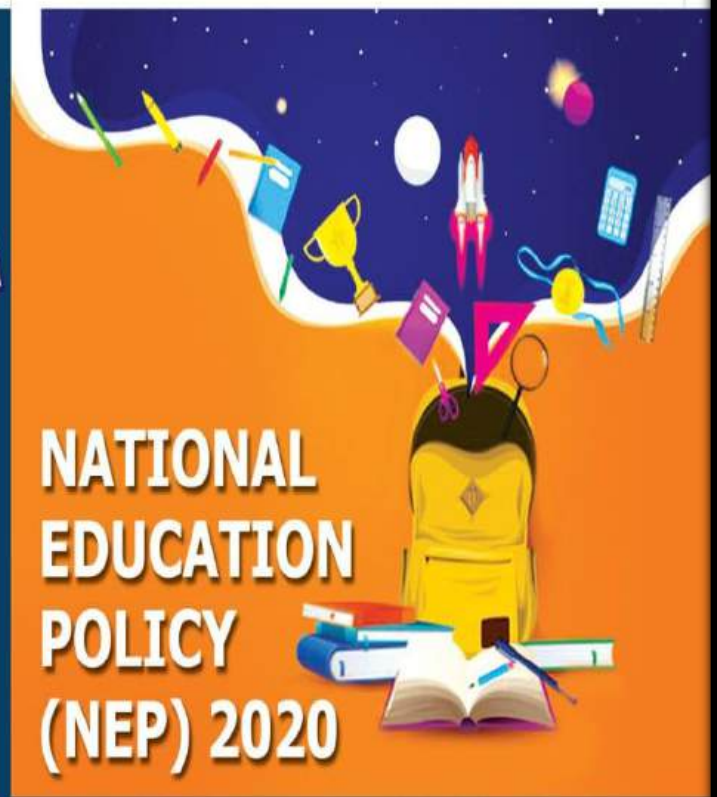

9 789395 021807

**National Education Policy (NEP) 2020:
Frame-work and Implementation**

**DR. YOGESH M. SARODE
DR. MANGESH G. ACHARYA**

NATIONAL EDUCATION POLICY (NEP) 2020

FRAMEWORK AND IMPLEMENTATION

**DR. YOGESH M. SARODE
DR. MANGESH G. ACHARYA**

Dr. Yogesh M. Sarode

Associate Professor (English), BE (Mech.), MBA, MA (English), M.Phil, Ph.D.

Dr. Yogesh M. Sarode is working as an Associate Professor and Head, Department of English, Antyoday Mahavidyalaya, Deygram, Tah. Narkhed, Dist. Nagpur (M.S.). He obtained Ph.D. in 2015 from Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University. He has 18 years of teaching experience at UG level and 12 years at PG level. He is recognised Ph. D. Supervisor of RTM Nagpur University. Till the date, he has authored 02 books, edited 03 books, wrote 07 chapters for edited books; published 02 patents and completed one UGC Sponsored Minor Research Project. His area of interest is Indian Writing in English. He has published more than 42 research papers in national and international journals of high repute listed in Scopus and UGC Care; He has organised an interface with an eminent writer Professor Peter Jeffrey Kuznick, Director of the Nuclear Studies Institute at American University, USA. He is Member of Board of Studies (English), RTMNU, Member of Moderation Committee. Apart from these, he has pride to work for college twice as IQAC Co-ordinator, Nodal Officer for B.Voc Degree Programme, RUSA Co-ordinator and Director of few NGOs. He has comprehensive study of the National Education Policy 2020 and has remarked at various platforms.

Dr. Mangesh G. Acharya

Associate Professor (Political Science), M.A., B.Ed., M.Phil. (Political Science), Ph.D.

He has been working as the Head, Department of Political Science for the past fifteen years in Antyoday Mahavidyalaya Deygram. During his fifteen year career, National and international seminars on various topics have been organized in the college. He is acting as the coordinator of IQAC of the college; NSS Programme Officer, Coordinator of Career Katta. He is also working as a member of Board of Studies (Political Science) Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University; Executive Member of Maharashtra Council of Political Science Professors; Reviewer of WASET Scientific and Technical Committee & Editorial Review Board on Law and Political Science; NSS Area Coordinator RTM Nagpur University and a member of 48/3 committee of RTM Nagpur University. Apart from these, he has participated as a resource person in various national and international discussions, sessions across the country. He is a recognized Ph.D. Supervisor of Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University. Three students are pursuing Ph.D. under his guidance. He has been awarded by 'Outstanding Program Officer Award 2020-21' from NSS of RTMNU and also received 'Research Excellence 2021' Award from UK, Department of Health, on the occasion of International Symposium. He has pride to publish two patents, 350 editorials in various newspapers till the date; two editorial books, 04 books on International Politics and two important books for MA Political Science. He has also published more than 78 research papers in national and international research journals of repute. He has an in-depth study of the National Education Policy 2020 and has commented in various seminars so far.

Contents :

- Introduction
- Foundations of NEP 2020
- Structural Changes in School Education
- Higher Education Reforms
- Vocational Education and Skill Development
- Technology in Education
- Teacher Training And Professional Development
- Equity And Inclusion
- Governance and Implementation
- International Perspectives and Collaboration
- Future Prospects and Challenges
- Gender Equity in Global Education Policy
- Globalisation, Education and Policy Reforms
- Conclusion
- Bibliography

CAMBRIDGE BOOK HOUSE

A-20, Chetani Vihar, Near: 15-B Scheme, Gopalpura Bypass-Jaipur 302018 (Raj.)
M : 077340 27247, 090793 69106
e-mail: mukesh.arajapat.kumhar10@gmail.com

₹ 1995/-

ISBN : 978-93-95021-80-7

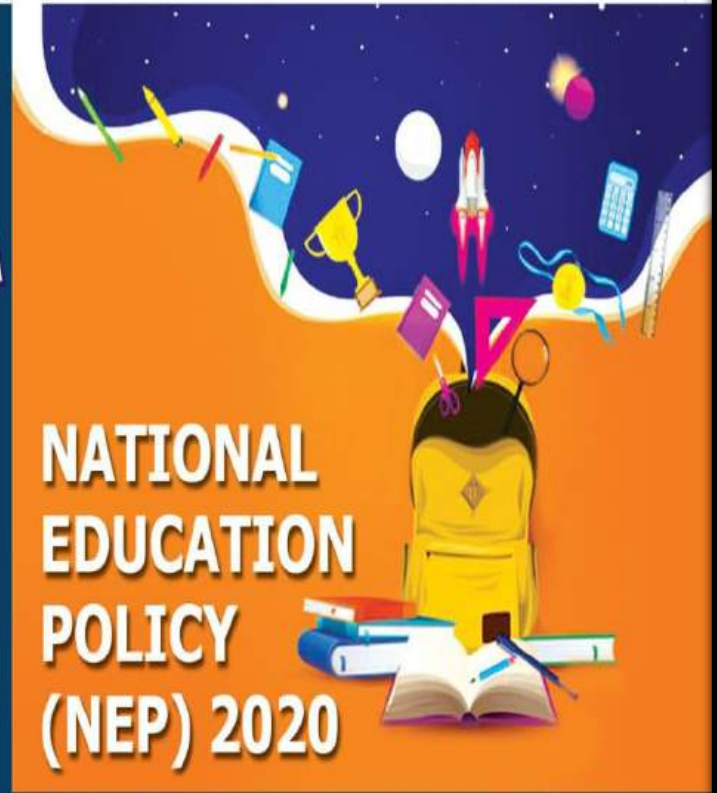

9 789395 021807

**National Education Policy (NEP) 2020:
Frame-work and Implementation**

**DR. YOGESH M. SARODE
DR. MANGESH G. ACHARYA**

NATIONAL EDUCATION POLICY (NEP) 2020

FRAMEWORK AND IMPLEMENTATION

**DR. YOGESH M. SARODE
DR. MANGESH G. ACHARYA**

**NOIDA
INTERNATIONAL
UNIVERSITY**

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

Volume 9 , Special Issue (III), 2022

ISSN: 2394-0298

NIU International Journal of Human Rights

A UGC CARE Listed Journal

NOIDA INTERNATIONAL UNIVERSITY
www.niu.edu.in

डॉ. मंगेश गोविंदराव आचार्य

(एम.ए.एम. फिल., पीएचडी, राज्यशास्त्र बी.एड.)

राज्यशास्त्र विषयातील पदवी स्तरावरचा पंधरा वर्षांचा तथा पदव्युत्तर स्तरावरील अध्यापनाचा अनुभव. जीवन विकास महाविद्यालय देवग्राम येथे राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख म्हणून मागील १३ वर्षांपासून कार्यरत. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठाच्या राज्यशास्त्र विषयातील आचार्य पदवी मार्गदर्शक म्हणून मान्यता. आंतरराष्ट्रीय संबंध तथा भारतीय परराष्ट्र धोरणावर विविध वृत्तपत्रांमध्ये साडेतीनशेच्यावर स्तंभ लेखन.

युजीसी केअर, स्कोपस दर्जा प्राप्त विविध आंतरराष्ट्रीय व राष्ट्रीय शोध पत्रिकांमध्ये अनेक शोधनिबंध प्रसिद्ध युकेच्या आरोग्य विभागाकडून 'रिसर्च एक्सलेंस अवार्ड २०२१' प्राप्त. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठाच्या राष्ट्रीय सेवा योजना विभागाचा 'उत्कृष्ट कार्यक्रम अधिकारी पुरस्कार २०२०' प्राप्त. राष्ट्रीय स्तरावरच्या विविध चर्चासत्र परिसंवाद व परिषदांमध्ये साधन व्यक्ती म्हणून सहभाग. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठाच्या राज्यशास्त्र अभ्यास मंडळाचे सदस्य.

ISBN : 978-93-94477-17-9

Rs. 350/-

Publication

Sir Sahitya Kendra

Ganaraj Appt., Rajapeth Bus-stop, Hudkeshwar Road, Nagpur.

M. 9860222941 / 9518777944

प्राचीन व मध्ययुगीन भारतीय राजकीय विचार

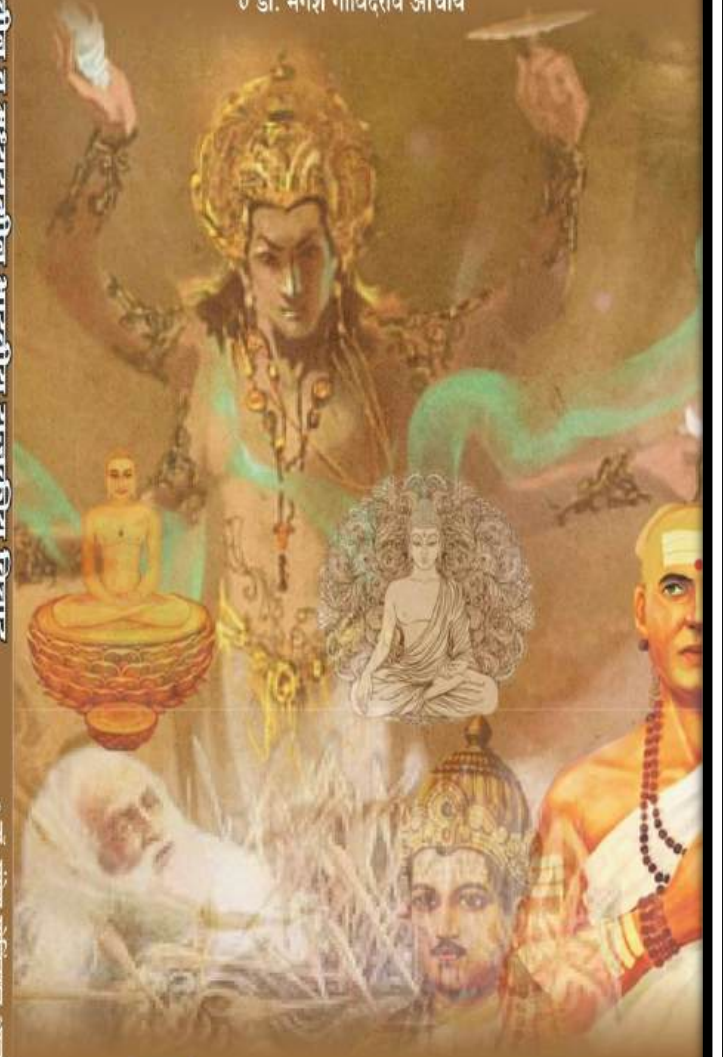
डॉ. मंगेश गोविंदराव आचार्य

MA-I

Sem - I

प्राचीन व मध्ययुगीन भारतीय राजकीय विचार

डॉ. मंगेश गोविंदराव आचार्य

Sir Sahitya Kendra

Dr. Vivek M Diwan, M.A (Pol. Sci, Marathi), B. Ed., SET, MFA, LLB, Ph.D. (International Relations)

He is having an excellent academic career. He has 18 years of teaching experience. He is working as an associate professor, Political Science in R.S.Mundli Dharampeth Arts and Commerce College, Nagpur, Maharashtra. He is recognized research Guide for Ph. D course at RTM Nagpur University, Nagpur. He has attended number of National and International Conferences and Published research papers in various reputed research journals, UGC listed journals & UGC care listed journals etc. He has been awarded BrijlalBijani & Dr. Sir Bipin Bose Memorial Gold Medal for First Merit in M.A (Political Science) Examination in 1997, RTM Nagpur University Nagpur and second Merit in M.F.A (Music) Examination in 2002, RTM Nagpur University, Nagpur. His Ph.D research topic was Dimension of India-Pakistan relations and impact of terrorism on it in Post-Pokhran II period. He has also completed MRP (UGC approved) & the topic of MRP was 'Awareness of Political Values and Indian Political Structure in A, B & C NAAC Accredited Institution in Nagpur'. He is a B-High Star Artist from Nagpur. He has been giving Solo Sitar programmes from 2001. Some of his special programmes were conducted in 2001 and 2009.

Dr. Mangesh G. Acharya M.A (Pol. Sci.), B. Ed., M. Phil., Ph.D.

He is having an excellent academic career. He has 12 years of teaching experience. He is working as an Assistant Professor of Political Science in Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram. He is recognized research Guide for Ph. D course at RTM Nagpur University, Nagpur. He is a renowned researcher and columnist on international relations and foreign affairs since five years and wrote more than 300 editorials on international affairs in most reputed news papers. He has attended number of National and International Conferences and Published research papers in various reputed research journals, UGC listed journals & UGC care listed journals, SCOPUS etc. He has been awarded International Research Excellence Award 2021 from UK, Best Program Officer award of NSS by RTMNU. His Ph. D research topic was 'Poverty Alleviation and Role of Maharashtra Government.'

About the Book:

Election is an exercise by which voters choose their representatives to hold public office. It is the primary activity in forming democratic and representative government. Election enables the voters to participate in the political activities of the state and exercise their political rights. The term election is derived from Latin word "eligere" which means to choose or to pick out or to select. Election is the process by which modern representation democracy has been operating since 17th century as a formal mechanism of selecting or rejecting a person for public offices. Voting was used in ancient Greece and Rome to select Greece and Rome to select Roman emperors and holy popes. Political parties play a significant and decisive role in the election. The voters by exercising their franchise elect political party of their choice to form democratic government. The government elected as such is called "popular government".

Contents :

- Election Management
- Election Process
- Election Campaign and Methods
- Other Related Issues
- Introduction of Political Journalism
- Methods of Political Journalism
- Politics and Media
- Challenges Before Political Journalism
- Bibliography

**CAMBRIDGE
BOOK HOUSE**

A-20, Chetan Vihar, Near 10-B Scheme,
Gopalpura Bypass-Rajkot 360018 (Raj.)
M.: 877540 27247, 840793 60109
e-mail: msukesh.prajapati.kumhar10@gmail.com

₹ 1795/-

ISBN : 978-93-95021-32-6

9 789395 021326

**ELECTION MANAGEMENT AND
POLITICAL JOURNALISM IN INDIA**

**Dr. Vivek M Diwan
Dr. Mangesh G. Acharya**

ELECTION MANAGEMENT AND POLITICAL JOURNALISM IN INDIA

**Dr. Vivek M Diwan
Dr. Mangesh G. Acharya**

डॉ. मंगेश गोविंदराव आचार्य

(एम.ए. एम. फिल., पीएचडी, राज्यशास्त्र, बी.एड.)

राज्यशास्त्र विषयातील पदवी स्तरावरचा पंधरा वर्षांचा तथा पदव्युत्तर स्तरावरील २ वर्षे अध्यापनाचा अनुभव, जीवन विकास महाविद्यालय देवग्राम येथे राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख म्हणून मागील १३ वर्षांपासून कार्यरत. राष्ट्रंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठाच्या राज्यशास्त्र विषयातील आचार्य पदवी मार्गदर्शक म्हणून मान्यता. आंतरराष्ट्रीय संबध तथा भारतीय परराष्ट्र धोरणावर विविध वृत्तपत्रांमध्ये साडेतीनशेच्यावर स्तंभ लेखन.

युजीसी केअर, स्कोपस दर्जा प्राप्त विविध आंतरराष्ट्रीय व राष्ट्रीय शोध पत्रिकांमध्ये अनेक शोधनिबंध प्रसिद्ध. युकेच्या आरोग्य विभागाकडून 'रिसर्च एक्सलेंज अवार्ड २०२१' प्राप्त. राष्ट्रंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठाच्या राष्ट्रीय सेवा योजना विभागाचा 'उत्कृष्ट कार्यक्रम अधिकारी पुरस्कार २०२०' प्राप्त. राष्ट्रीय स्तरावरच्या विविध चर्चासत्र, परिसंवाद व परिषदांमध्ये साधन व्यक्ती म्हणून सहभाग. राष्ट्रंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठाच्या राज्यशास्त्र अभ्यास मंडळाचे सदस्य.

ISBN : 978-93-94477-37-7

Rs. 450/-

Publication

Sir Sahitya Kendra

Ganaraj Appt., Rajapeth Bus-stop, Hudkeshwar Road, Nagpur.

M. 9860222941 / 9518777944

आंतरराष्ट्रीय संबध आणि विश्वपटलावरील आजचा भारत

डॉ. मंगेश गोविंदराव आचार्य

आंतरराष्ट्रीय संबध आणि विश्वपटलावरील आजचा भारत

डॉ. मंगेश गोविंदराव आचार्य

Sir Sahitya Kendra

डॉ. मंगेश गोविंदराव आचार्य

(एम.ए. एम.फिल., पी.एच.डी., राज्यशास्त्र, बी.एड.)

राज्यशास्त्र विषयातील पदवी स्तरावरचा पंधरा वर्षांचा तथा पदव्युत्तर स्तरावरील ३ वर्षे अध्यापनाचा अनुभव. जीवन विकास महाविद्यालय देवग्राम येथे राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख म्हणून मार्गील १५ वर्षांपासून कार्यरत. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठाच्या राज्यशास्त्र विषयातील आचार्य पदवी मार्गदर्शक म्हणून मान्यता. आंतरराष्ट्रीय संबंध तथा भारतीय परराष्ट्र धोरणावर विविध वृत्तपत्रांमध्ये साडेतीनशेच्यावर स्तंभ लेखन. युजीसी केअर, स्कोपस दर्जा प्राप्त विविध आंतरराष्ट्रीय व राष्ट्रीय शोध पत्रिकांमध्ये अनेक शोधनिबंध प्रसिद्ध. युकेच्या आरोग्य विभागाकडून 'रिसर्च एक्सलेंस अवार्ड २०२१' प्राप्त. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठाच्या राष्ट्रीय सेवा योजना विभागाचा 'उत्कृष्ट कार्यक्रम अधिकारी पुरस्कार २०२०' प्राप्त. राष्ट्रीय स्तरावरच्या विविध चर्चासत्र, परिसंवाद व परिषदांमध्ये साधन व्यक्ती म्हणून सहभाग. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठाच्या राज्यशास्त्र अभ्यास मंडळाचे सदस्य. महाराष्ट्र राज्यशास्त्र व लोकप्रशासन परिषदेच्या कार्यकारिणी समितीचे सदस्य.

ISBN : 978-93-94477-57-5

Rs. 200/-

Publication

Sir Sahitya Kendra

Ganaraj Appt., Rajapeth Bus-stop, Hudkeshwar Road, Nagpur.
M. 9860222941 / 9518777944

राजकीय सिद्धांत

डॉ. मंगेश गोविंदराव आचार्य

एन. ई. पी. नुसार राज्यशास्त्र विषयाच्या सुधारित अभ्यासक्रमावर आधारित

बी.ए. प्रथम वर्ष

सत्र पहिले

राजकीय सिद्धांत

(Political Theory)

डॉ. मंगेश गोविंदराव आचार्य

Sir Sahitya Kendra

विश्व तथा भारत की अन्तर्राष्ट्रीय राजनीति

डॉ. विवेक एम. दिवाण
डॉ. मंगेश जी. आचार्य

म. दिवाण
ी. आचार्य

म. दिवाण
ी. आचार्य

म. दिवाण
ी. आचार्य

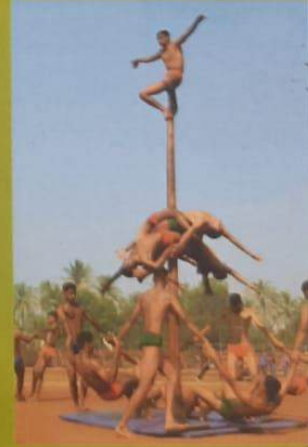
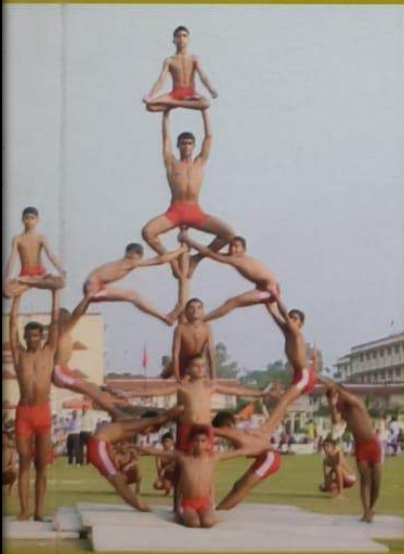
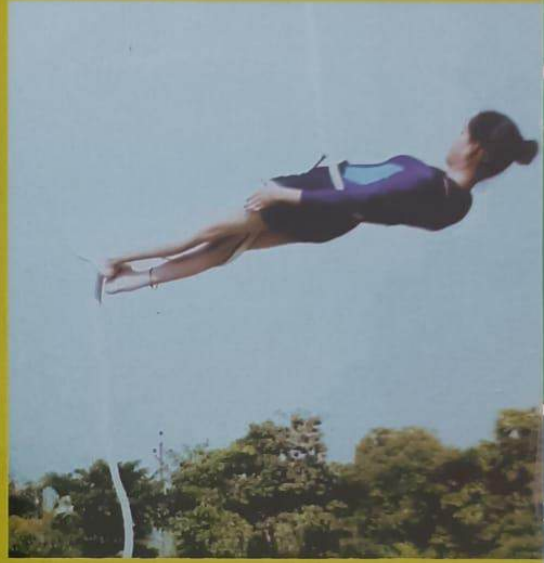
म. दिवाण
ी. आचार्य

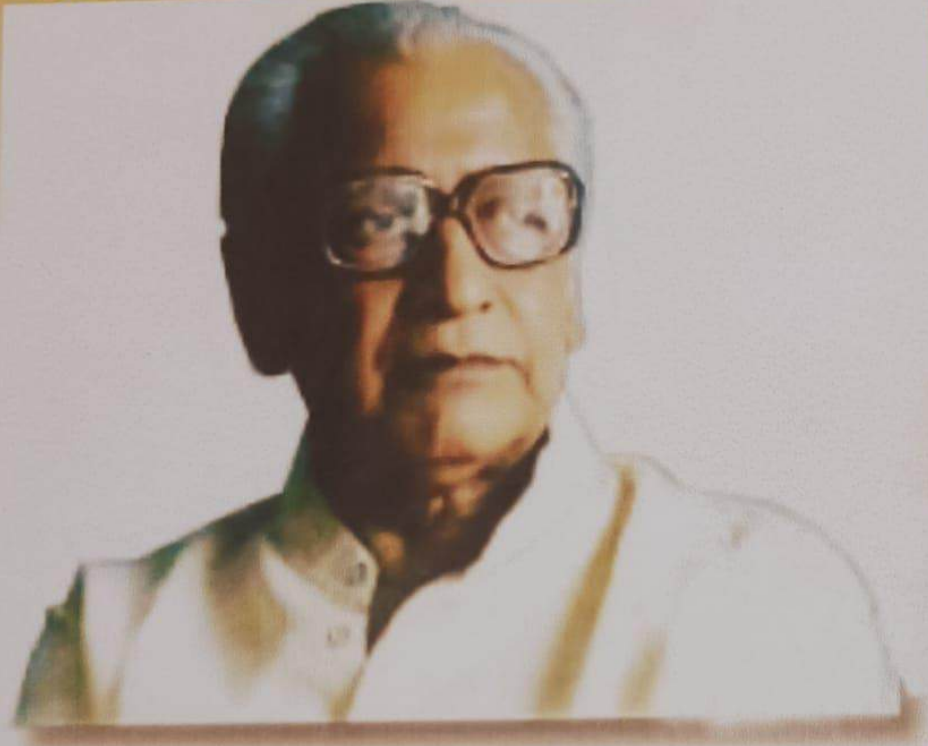
राष्ट्रीय खेळाडुंची शारीरिक क्षमता

डॉ. दिपक अरजपुरे

SIR SAHITYA KENDRA

कुसुमाग्रज जन्मशताब्दी निमित्ताने...

कुसुमाग्रजांची कविता

हजार हृदये गहिवरती तर
मन माझेही गहिवरते
असे हजारसंगे आहे
जडलेले माझे नाते.....

—कवी कुसुमाग्रज

—संपादक—

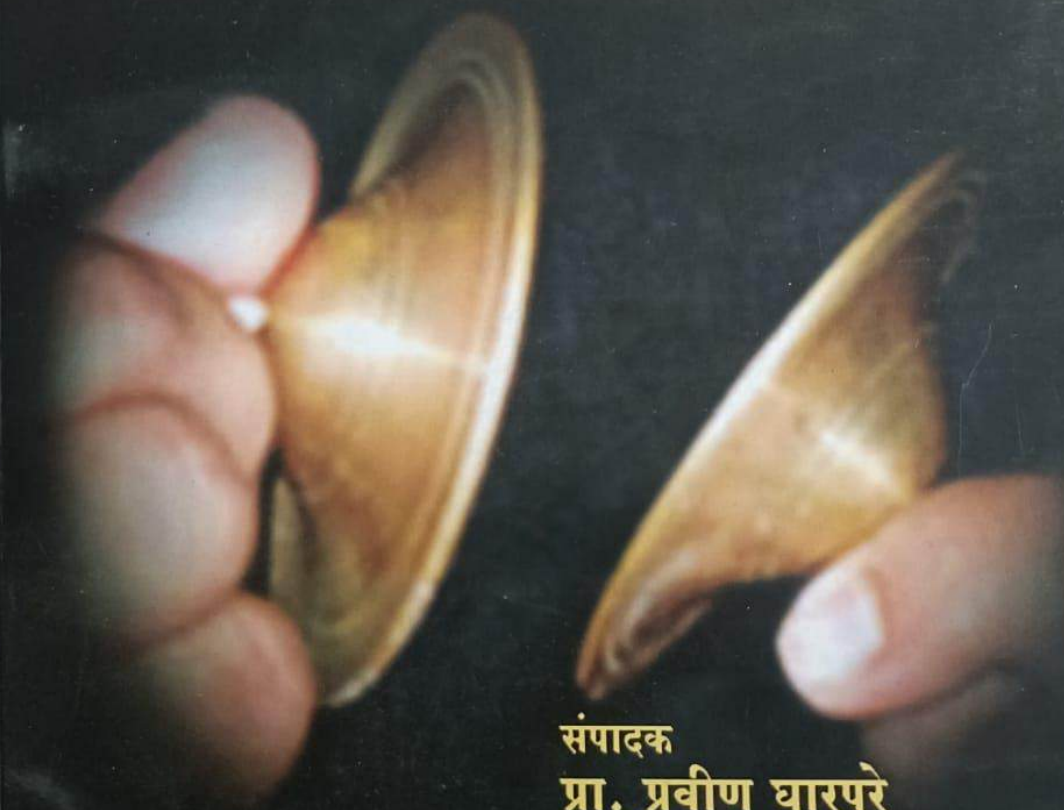
प्रा. प्रवीण घारपुरे

मराठी विभाग प्रमुख

जीवन विकास महाविद्यालय, थुगांवदेव

संतांचे साहित्य व कार्य

संपादक
प्रा. प्रवीण घारपुरे

प्रा. डॉ. प्रवीण चारपुरे

एम.ए.एम फिल. नेट, पीएच.डी.

- अत्योदय महाविद्यालय, देवगाम (धुंगावदेव) येथे सहयोगी प्राध्यापक तसेच पदवी व पदव्युत्तर मराठी विभाग प्रमुख म्हणून कार्यरत.
- संशोधक, समीक्षक आणि वक्ते.
- रा.तु.म. नागपूर विद्यापीठ मराठी प्राध्यापक परिषद सदस्य
- राज्य-राष्ट्रीय-आंतरराष्ट्रीय स्तरावर शोषनिबंध लेखन-वाचन.
- नूटा या संघटनेचे सदस्य.
- राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज अध्यासन, रा.तु.म. नागपूर विद्यापीठ, नागपूर अभ्यास मंडळ सदस्य

॥ पन्नायदान ॥

आकल्प आयुष्य व्हावें तयां कुळां ।
भाक्षिया ऋकळां हविच्या दाळां ॥१॥

कल्पनेची बाधा न हो कोणे कार्की ।
हे संतमंडळी मुंबठी अस्की ॥२॥

अहंकावाचा वावा न लागो वाजळां ।
माझ्या विष्णुदाळां भाविकांकी ॥३॥

मांमा म्हणे तया असावें कल्याण ।
ज्या मुंबठी निधान पांडुवंग ॥४॥

संत मामदेव

कृदंबकवाः
संत जाबदेव
संत नामदेव

प्रा. डॉ. प्रवीण चारपुरे

ROLE OF PUBLIC SECTOR ENTERPRISES IN INDIA – A CURRENT SCENARIO REALITY & PRASPECTUS

Introduction

State owned and managed units have played a strategic role in the Indian Economy. The key factors contributing to stronghold of these enterprises are the need of rapid industrialization with equitable distribution of economic wealth and inadequacies of free market. India witnessed a greater degree of state ownership and increased regulation since second plan that envisaged industrialization as a development strategy. By 1980's the poor performance of state owned companies was acknowledged and various efforts were made to improve performance. In an era of economic reform process initiated since 1991, privatization has become a key component key of public sector policy of government. The survival of PSES now depends upon performance efficiency and profitability.

In India, a public sector company is that company in which the Union Government or State Government or any territorial Government on share in public sector near about 51% or more. Currently there are just three sectors left reserved only for the Government including Railways, Atomic Energy and Explosive Material. Private sectors owners are not allowed to operate in these sectors. Before the Independence of India, there were only a few public sector companies in the country this includes, Indian Railways, the Port Trusts, the Posts and Telegraphs, All India Radio and the defense sectors of Ordinance Factory are some of the major examples of the country's public sector enterprises. However post, Indian independence, Some policies for the development of the socio economic status of the country were planned out by the then visionary leaders, where the public sector were used as a tool for the self-reliant growth of the nation's economy

This was the reason that the second five year plan of India was solely based on the development of the different industries. Till 1990's major sectors of the economy were reserved only for the government, this caused the great loss of previous natural resources and the whole country trapped into the great economic problem. From the very first five year plan

□ Dr. Raju Ghanshyam Shrirame
Head, Department of Economics
Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram
Tah. Naharkhed Dist. Nagpur

till 1980's our country grows with average rate of 3.5% per year. According to Prof. Rajkrushanana says about this growth rate Hindu Growth of rate. But later on the in 1991, July our new economic policy was launched under the leadership of Mr. P. V. Narsimharao, P. M. of India & finance minister Dr. Manmohan singh.

ROLE OF PUBLIC SECTOR IN THE DEVELOPMENT OF COUNTRY & CAPITAL FORMATION

Public sector enterprises often referred to as government owned undertaking / enterprises or state owned enterprises are wholly or partly owned and controlled by the government and produce marketable goods and services i.e.(PSEs) includes industrial and non commercial enterprises which are managed and controlled by government. Public sector and PSEs those are different from each other. The word public sector is wider and includes all kind of organization commercial and non commercial that are owned partly or fully and effectively managed by government. Thus government funded universities, colleges, hospitals, schools are part of public sector but are not PSEs because these organization s lack commercial orientation.

After twenty years the role of public sector in collecting saving and investing them during the planning ear has been very important. During the first and second five year plan it was 54% of the total investment which declined to 24.6% in the 2010-2011. The policy rationale for public ownership and government provision of certain goods and service has been based on the presence of some form of market failure. In India, PSEs are assigned the responsibility of fulfilling specific social goals like correcting regional and economic imbalance, as providing employment and reducing the concentration of monopoly power in the economy. Further as a pre requisite for balanced growth, the state controls the key sectors of the economy which is popularly known as the commanding heights rationale of PSEs. The rationale of PSEs in India is discussed.

Important Role of Survey Methodology in Sociological Research

Dr. Raju Ghanshyam Shirrame (Head, Department of Economics)
Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram Tal. Narkhed Dist - Nagpur

Introduction

To collect data in a survey manner, the use of standardized questionnaires or interviews involving research questionnaires should be used in the survey method. The census surveys were conducted in ancient Egypt to measure the population of ancient times. Nevertheless, the survey method was the first to be used as a formal research method by Paul Lazarfeld, an internationally renowned sociologist in the 1930-40s, to examine the influence of radio on US political systems following the post-modern industrial revolution. After the proper application of this method, the survey method has become a very popular method for quantitative research in the social sciences. This survey method has been widely used for descriptive, exploratory or explanatory research. This survey method is particularly popular as a unit of statistical data analysis. This survey method is most suitable for the study of information for the study of individual as well as collective factors.

Nature Of Survey Method

Although other aspects of statistical data analysis are important. For the study of group organizations or pairs (organization pairs, such as buyers and sellers), they are also surveyed and analyzed in an analytical way. Often such studies living a specific individual or informational component to each component, or to a specific component. If the proxy for the overall study of the particular unit and the selected informant does not have sufficient knowledge, or he or she has a biased opinion about the particular interest event, such opinion may be subject to defendant bias. For example, the CEO of a company may not know enough about the employees' perceptions of their companies or their team, and therefore may be misinformed to study team dynamics or employees pride. In this case, the opinion of the informant about an entity should not be prejudiced. In that case, if such prejudiced informants are of the opinion, the incoming opinion or conclusion is very likely to be wrong.

An Important Beneficial Role In The Social Survey of Survey Methods

Survey methodology is certainly an important method compared to other research methods and there are many inherent strengths in survey research. This is the true specialty of this method in the first survey, it was of great importance to measure people's preferences (E. G., political orientation), their characteristics (EG, self-esteem) perspectives (EG. To immigrants), belief (EG Countless) different types of incomprehensible information (data). Is the tool. This includes (new law) the conduct of this law (EG smoking or drinking) or factual information (E.G. income). Secondly, the method is also very useful for collecting very large a number of data (data) for remote observation of people directly under survey surveillance. The small country population can be adequately represented by this survey method. Not only that, to ensure a large country like ours, we need to utilize a modern means of information communication in the modern world. It mainly uses mail or electronic mail or telephone surveys as a secure sample device.

Questionnaire Survey

Questionnaire surveys have been highly preferred by some respondents because of their controversial nature and ability to respond to one's convenience when you are often using sync. One of the most important of these is the only way they can be reached for homeless, or illegal immigrants or by studying them is to reach out to those groups with specific populations. For which no sample selection frame is available today. This can allow for small results in large sample surveys even when analyzing more than one variable, and comparative analysis of subgroups of the population (that's group, and group analysis) depending on the survey design can also lead to greater success. In addition, while doing research in this method, the researchers can be successful in this way.

अज्ञानता का रक्षा (Research Methodology)

Recent Context of Current Employment Scenario in India

Dr. Raju Ghanshyam Shrirame

Head, Department of Economics,
Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram
Tah - Narkhed Dist - Nagpur

Abstract

The unemployment rate was highest among urban females at 10.8% followed by males at 7.1%. The unemployment rate was highest among urban females at 10.8% followed by males in urban India at 7.1%. India's unemployment rate stood at 6.1% in FY18, official data showed, highlighting the challenge that confronts the NDA government. The data isn't comparable with that of past years, the government contended, in effect seeking to refute previous leaked reports that said they showed the unemployment rate was at a 45-year-high. The Periodic Labor Force Survey (PLFS) of the National Sample Surveys Office (NSSO) released on Friday showed the unemployment rate in the country in FY 2018 was at 5.3% in rural India and 7.8% in urban India, resulting in overall unemployment rate of 6.1%.

"It is a new design, new metric. It would be unfair to compare it with the past." "It's can't do a retrospective analysis based on the previous methodology. When we change the matrix, it is very difficult to measure (compare) because there is no means to do a retrospective analysis in that year based on earlier matrix. Forty-five-year high or low is your interpretation. The earlier data was captured using monthly per capita income to measure unemployment — now education is the criteria.

The unemployment rate in India stood at 6 percent in the 2017-18 fiscal year, the Periodic Labor Force Survey (PLFS) of the National Sample Survey Office (NSSO), showed. Unemployment Rate in India averaged 4.32 percent from 1983 until 2018, reaching an all time high of 8.30 percent in 1983 and a record low of 3.53 percent in 2011.

Introduction

With the Indian economy starting at \$ 5 trillion today, the size of the economy is a crucial step in moving the country towards a developing country. In comparative study of public and private sectors in India, it seems that there has been a significant decline in rural and urban employment in the last six years. Digital India, Skill India and Make in India, the nation-wide economy, which is currently underway in the country, is trying to create new employment opportunities due to this nationwide project. This led to the creation of employment opportunities in many fields.

Today, it is likely that the decline is due to significant changes in the disparity between the country's national income and national wealth. With the long-term vision of the Indian economy being the simplest form of employment for the Indian economy, income inequality in the population of the country can change. This means that eliminating the economic disparity in income and increasing or decreasing the growth rate of the economy are creating disparities in the developmental conditions, so the main objective of this will be to eliminate them in new employment opportunities. For this Other economic instruments, such as the long-term policies of the country's economic development and their implementation programs, have a short-term impact on the economy. But the redistribution of income through employment generation

ABSTRACT

Different types of intellectual property rights are awarded to their creators for a fixed period i.e. 20 years as remuneration for the specific research they have done. During this period, no one or any commercial manufacturing company can use any of the above five rights in the production rights without the permission of the manufacturer. Only the manufacturer of the goods has a monopoly on the production or commercial use of the goods during this period. In return for the labor, money and time spent by the manufacturer, the government of the country gives him this monopoly. No one but her owner can make that thing during this period. So that production has no competition in the market. Since there is no competition then her prices are huge. These rising prices inevitably lead to conflicts between intellectual property rights, and other rights.

Keywords: Intellectual Property Right, Commercial Manufacturing, Commercial Use.

Introduction

The origins of this concept of intellectual property rights can possibly be traced backwards. There is a very old concept in The Jewish law in this regard. Which has the same effect as a modern intellectual property laws. Although the concept of intellectual creation as an asset did not exist at that time, it seems to have been commented on in a similar way. Especially in the sixteenth century Hasagat G. Wool (improper encroachment) theory was used to prove copyright to a limited time publisher (not the author). It is forbidden to take action against certain mental crimes in the Talmud. They consider this to be a literal theft of intelligence. Even though some people comment on the theft of these concepts, they believed that this teaching is mainly related to fraud and deception and not fraud in the matter of property. It is clear from this that, at that time, there was an attempt to study intellectual property rights at International level. Thomas Jefferson and James Madison had some confusion about the monopoly of copyright and the monopoly of patents on the drafts

of the copyright clause, and they have written extensively on the subject. The fixed ownership of an object after it has been discovered is a gift of social law to the property of that discovery. It is given late for the professional advancement of the society. The question then is, can a unique invention be claimed as a natural right, a natural right, in a person's mind or in a person's brain?

If nature has made anything more sensitive than any other property, it is a concept of imagination that a person can hold it independently as long as he keeps it to himself, but when that thing is left free for the whole society, everyone can take possession of that thing. Tries. The recipient cannot dispose of the item on its own. The strange reason behind it is also that no one has less of it, because everyone is its complete owner like everyone else. Anyone who gets a new beautiful idea should pass it on to others. They should spread these ideas independently all over the world without keeping them is secret to improve their condition by understanding the moral and reciprocal instructions of the man. When he re-created those ideas from the flames of fire, without

*Head, Department of Economics, Jeevan VikasMahavidyalaya, Devgram, Tah - NarkhedDist - Nagpur

SUSTAINABLE AND INCLUSIVE GLOBALIZATION

Dr. Raju Ghanshyam Shrirame, Head of Economics Department &
Vice Principal, Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram Tah – Narkhed Dist - Nagpur

ABSTRACT - While these encouraging developments are occurring today in the wake of globalization, many more changes can be made. Today's comprehensive globalization has made it necessary to deliver benefits for all the people of these states. Today, the Arab governments of the oil exporting countries of the Gulf countries are making a sincere effort to provide social services to all their people. It can help create a very conducive environment for various businesses in this country. Whether local or foreign, some may work more efficiently to finance development projects for some of these, such as the World Bank. Global banks can operate donor trust funds with the help of member countries, or promote the development of private or backward country services through IFC. Today, these countries are helping to provide basic social services and support for the development of good governance and the private sector in the Palestinian Territory. Countries that have adopted the path of peace, if they choose the path of peace, can provide these countries with financial support for economic rehabilitation.

Finally, the World Bank Group has some specialized tools for financial and development business, but according to that, it is very difficult for those countries to operate in the future. The transfer of knowledge from the developed country to such backward countries has to take place, without which the development of those countries will not happen. This is a unique and unique opportunity to learn about the knowledge and diversity of the developing countries. This organization collects the most valuable information and supplies it. This institution is not only a university of knowledge, but instead it is a "brain trust" with a sea of extensive experiences. A trust that helps you keep an eye on eleven aspects of strategic matters. Such special abilities need special recognition and proper discharge. Nevertheless, such underdeveloped and developing countries must continue to challenge future financial crises by proving themselves ready for future challenges.

To succeed against this united globalization call, the World Bank group will also face its internal challenges. This requires using capital more effectively and focusing more on client service. Relationships with civic organizations and NGOs should be strengthened so that they can learn from them. To reflect the new direction for help, national support programs, infectious diseases, infrastructural sector, NGOs and funding will focus on projects such as private businesses interested in development challenges, and the need to work more effectively to support better business developments employees Encephala and organization Garish must improve. We need strong human resources policies to support our field staff as we encourage greater decentralization. And we need more voice and representation on our board and diversity in our workforce. A recent report by an experienced committee led by former. Federal, Reserve Board Paul Walker has the important task of strengthening the overriding government, and its approach in tackling corruption. Under this, the panel must implement a wide set of recommendations, to streamline the work of investigators and ensure that their products are utilized optimally. For this, the immediate pursuit must be made by welcoming the views of others, discussing ideas with this board and moving towards reform in the proceedings. In the context of globalization, the experience so far is the World Bank is expected to identify further the seriousness of the agenda of governance and bribery.

कोविड-१९ चा भारतीय व जागतिक अर्थव्यवस्थांवरील परिणाम

- डॉ. राजू घनश्याम श्रौतम
अर्थशास्त्र विभाग, जीवन विकास महाविद्यालय, देवघाम, ता. नरखेड जि. नागपूर

सारांश :

कोरोना-१९ पासून असुरक्षित असलेल्या लोकांसाठी एक सुरक्षित सुरक्षा जाळे उपलब्ध करून देण्याशिवाय नोकरीतील मातव्य आणि रोजगारनिर्मिती हे सुनिश्चित करण्यावर भर द्यावा लागणार आहे. देशांतर्गत बाह्यी मागणी पूर्ण करण्याशिवाय रोजगारनिर्मितीसाठी अर्थव्यवस्थेला उत्तेजन देण्याकरीता विविध संसाधने एकत्रित करण्याची आज तातडीने गरज आहे. भारतातील आर्थिक पुनर्प्राप्तीचा मार्ग इतर अनेक प्रगत देशांच्या तुलनेत गुळगुळीत आणि वेगवान होईल यात शंका नाही. कोविड-१९ चा उद्रेक झाल्याने संपूर्ण जगावर याचा विपरीत परिणाम झालेला आहे. संपूर्ण उद्योगांमधून हा अनुभव दिसून आलेला आहे. जगातील दुसऱ्या क्रमांकाची अर्थव्यवस्था असलेली चीनची अर्थव्यवस्था आज स्थिर झालेली आहे. जागतिक आरोग्य संघटनेने कोरोना उद्रेक हा कोविड-१९ एक राष्ट्रीय आणीबाणी म्हणून घोषित केलेला आहे. जीडीपीमध्ये खासगी विक्री, गुंतवणूक आणि बाह्य व्यापार या सर्वांचा परिणाम भारतातील तीन प्रमुख भागीदारांवर होईल. जागतिक आणि भारतीय अर्थव्यवस्था ही कोविड-१९ आरोग्याच्या न. आरोग्यासंबंधीची जनतेची जोखीम कमी करण्याचा प्रयत्न करित आहेत. आणि त्या सुधारण्यासाठी आवश्यक त्या उपाययोजना केल्या जाणार आहे.

प्रस्तावना :

चिनच्या बुहान शहरातून सुरु झालेल्या कोरोना व्हायरसचा प्रभाव केवळ चिनच्या बुहान प्रांतापुरताच मर्यादित न रहाता तो हळुहळू चिनच्या इतरही प्रांतात वेगाने पसरू लागला. कोरोना हा वायरस ऐवढ्या मोठ्या प्रमाणात संसर्ग होवून त्यांनी अमेरिका, इटाली, जर्मनी, स्पेन, ग्रेट ब्रिटन, ऑस्ट्रेलिया, भारत पाकीस्थान व इतरही मोठमोठ्या व विकसीत तसेच विकसनशिल देशांमध्ये जावून पोहचला. परिणामतः मोठ्या प्रमाणात मानवी व वित्त हानी होवून करोडो ट्रीलीयनचे नुकसान या देशांच्या अर्थव्यवस्थांचे होवू लागले. मोठ्या प्रमाणात जागतिक दर्जाच्या वैद्यकीय सुविधा असलेल्या देशांच्या आरोग्य व्यवस्था पुर्णतः कोलमळून पडल्यात. डोळ्यादेखत अनेक व्यक्तीचे मृत्यु होत असल्यामुळे त्यांच्यावर उपचार सुध्दा होवू

शकले नाही. यामुळेच युरोप व अमेरिकन, भारतीय अर्थव्यवस्थेला लाँकडाऊन करण्याचा पर्याय कोरोना वायरसशी संघर्ष करणाऱ्या सर्वच राज्यातील अर्थव्यवस्थांना अनिश्चितकालीन काळासाठी घ्यावा लागला. या कोरोना वायरसचा प्रादुर्भाव निर्माण झाल्यामुळेच प्रचंड प्रमाणात महामारी घडून आली. आजघडीला या महामारीमुळे जगात १ लाखपेक्षा जास्त व्यक्ती मृत्युमुखी पडल्या असून हा महामारीचा वेग दिवसेंदिवस वाढतच आहे. या कोरोनाच्या प्रभावामुळेच अर्थव्यवस्थेची महत्त्वपूर्ण क्षेत्रे यात औद्योगिक, कृषी, उपभोग, श्रम व रोजगार, मॅन्युफॅक्चरिंग, देशी व विदेशी व्यापार, बाजारपेठा, किंमतयंत्रणा व बाजारयंत्रणा, शेअर मार्केट या सर्व लाँकडाऊन केल्यामुळे अर्थव्यवस्थेला ट्रीलीयन डॉलर्सचे नुकसान झालेले दिसत आहे. ऐवढेच नव्हेतार भारतीय अर्थव्यवस्थेला कोरोना व्हायरस लाँकडाऊन इफेक्टमुळे २०२१ मध्ये जिडीपी मध्ये केवळ २% वाढ होण्याची शक्यता सध्यातरी वाटत आहे. या लाँकडाऊन मुळे जवळपास असंघटीत क्षेत्रावर याचा सर्वाधिक परिणाम होवून १ करोड व्यक्तींचा रोजगार बुडण्याची सर्वाधिक शक्यता दिसत आहे. संघटीत क्षेत्रातील घटकांवरसुद्धा याचा विपरीत परिणाम होवून भविष्यात कर्मचारी व सेवायोजक वर्गाची मोठ्या प्रमाणावर वेतन कपात होण्याची दाट शक्यता आहे. यामुळे नक्कीच सेवा व उपभोग तसेच भांडवली क्षेत्रसुद्धा प्रभावित होणार आहे.

भारतीय अर्थव्यवस्थेचा पुर्वतिहास :

भारताची अर्थव्यवस्था ही विकसनशील व वेगाने विकसित होणारी बाजार अर्थव्यवस्था म्हणून अत्यंत वैशिष्ट्यीकृत आहे. पॉवर पॅरिटी (पीपीपी) तिसऱ्या क्रमांकाची जगातील पाचव्या क्रमांकाची अर्थव्यवस्था आहे. आयएमएफच्या मते, दरडोई उत्पन्नाच्या आधारे, भारत २०१९ मध्ये जीडीपी मध्ये १३९ व्या क्रमांकावर आहे. १९४७ मध्ये भारताच्या स्वातंत्र्यापासून ते १९९१ पर्यंत, सलग सरकारांनी व्यापक राज्य हस्तक्षेप आणि नियमन करून संरक्षणवादी आर्थिक धोरणांना प्रोत्साहन दिले. १९९१ मध्ये शीत युद्धाचा अंत आणि पेट्रोलची तीव्र शिड्डक राहिल्यामुळे आर्थिक उदारीकरणाचा व्यापक कार्यक्रम स्वीकारला गेला. २००१ म्हणजेच २१ व्या शतकाच्या सुरुवातीपासूनच वार्षिक सरासरी जीडीपी वाढ ६% ते ७% इतकी झाली आहे आणि २०१४ ते २०१८ पर्यंत भारत जगातील सर्वात वेगाने वाढणारी मोठी अर्थव्यवस्था होती जीचा आर्थिक विकासाचा वेग हा चीनला सुद्धा मागे टाकत होता. ऐतिहासिकदृष्ट्या, १९९१ पासून २१ व्या शतकापर्यंत बहुतेक दोन सहस्र वर्षांकरिता भारत जगातील सर्वात मोठी अर्थव्यवस्था होती. भारतीय अर्थव्यवस्थेचा दीर्घकालीन विकास दृष्टीकोन तरूण लोकसंख्येमुळे आणि

भारत सरकारचे नवीन कृषि धोरण-२०२० : वास्तव आणि दृष्टीकोन

डॉ. राजू घनश्याम श्रीरामे, (पदवी व पदव्युत्तर अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख)

जीवन विकास महाविद्यालय देवग्राम

सारांश :-

कृषी स्थायी समितीने नमूद केले की पारदर्शक, सहज उपलब्धता आणि कुशल मार्केटींग प्लॅटफॉर्मची उपलब्धता ही शेतकऱ्यांना त्यांच्या शेतमालाच्या किंमती सुनिश्चित करण्यासाठी आवश्यक आहे. बहुतेक शेतकऱ्यांना सरकारी खरेदी सुविधा व एपीएमसी मार्केटमध्ये प्रवेश नसतो. त्यात नमूद केले गेले आहे की छोटीया ग्रामीण बाजारपेठांना पुरेशा पायाभूत सुविधा उपलब्ध करण्यासाठी व कृषी विपणनासाठी एक व्यवहार्य पर्याय म्हणून नजीकच्या काळात उदयास येऊ शकतात. ही सर्वात मोठी उपलब्धी रहाणार आहे. या कृषी बिलात धोकादायक मध्यस्थांना दूर करून शेतकऱ्यांना चांगल्या अर्थाने मदत करणे, गुंतवणूक आकर्षित करणे आणि या क्षेत्रातील तंत्रज्ञान वृद्धिंगत करून २०२० च्या नवीन शेतकऱ्यांच्या विधेयकाद्वारे भारताच्या कृषी क्षेत्राचे उदारीकरण आणि खासगीकरण करण्यात आले आहे या संधीचा लाभ घेणे यात निश्चित करण्यात आलेले आहे. भारतातील कृषी क्षेत्र ५८% लोकसंख्येला रोजगार देते. याबरोबरच जीडीपीच्या कार्यक्षेत्रात १५ % पर्यंत आपले योगदान देत आहे. सन २०२० मध्ये या क्षेत्रात ४ % वाढ झालेली आहे. भूतकाळातील महाराष्ट्र कृषी उत्पन्न पणन नियम असे स्पष्टपणे सांगतात की शेतकऱ्यांच्या शेतमालाचे शोषण रोखण्यासाठी कृषी उत्पादनांची विक्री केवळ एपीएमसीमध्येच करता येऊ शकते अशा कायद्यांमध्ये व्यावहारिकतेची कमतरता असते आणि ती अधिनियमात अधिक कमकुवत ठरत असतात. यामुळे बाजारपेठेतील दलाल, अडतिये किंवा मध्यस्थांची मक्तेदारी निर्माण होत असते. शेतकऱ्यांचे उत्पादन शहरातील घाऊक विक्रेत्यांना दिले जात असते, जे त्याऐवजी ते किरकोळ विक्रेते किंवा खरेदीदारांना विकत असतात. प्रत्येक उप बाजारपेठ शाखेत ४ ते ५ रुपयांनी किलोमागे किंमत वाढत जाते. याचाच परिणाम असा होतो की, बराच शेतमाल व भाजीपाला शेतकऱ्यांकडून २ किंवा ३ रुपये अशा अल्प किलोवर विकत घेतला जातो आणि तो शहरी ग्राहकांना २० ते ३० रुपये किलोला विकला जातो. ही मध्यस्त यंत्रणा २५ ते ३० वर्षांपासून अशीच चालू आहे अशा प्रकारे कोट्यवधी शहरी भारतीयांना जास्त किंमत मोजावी लागली आणि कोट्यावधी शेतकरी वेतनात गेले. तसेच किंमतीत वाढ झाल्याने शेतकऱ्यांचा फायदा होत नाही. जर खुल्या विपणनास परवानगी दिली गेली असती

New Labor Reform Bill of India: Nature and Expectations

Dr. Raju Ghanshyam Shriram*

ABSTRACT

The decision comes at a time when the country's unemployment rate is at an all-time high. A 60-day strike notice has been issued under the Industrial Relations Code against workers who go on strike in manufacturing units. A strike cannot be called for 60 days after the end of the proceedings. This has also been newly implemented. This law has been applied to all industries. Currently, strike notices can change between 2 and 6 weeks. While flash strikes are not currently illegal, they are frustrated under the Industrial Relations Code. These improvements are more beneficial to fixed-term employees than regular workers. Now there is a lot of concern about contract workers even when considering the professional code. According to the code, there will be a single license for companies wishing to hire contract workers. However, it is stipulated that all employees will have to be given a letter of appointment when they are hired. Which is believed to be able to help interstate migrant workers employed by the firm on a contractual basis. It is hoped that this will definitely help the state and the center in creating information on migrant workers. Also, the amendment bill states that there will be no gender discrimination in any field of work. Although social security reform is very important, universal social security is provided to about 90% of the workers in India. Approximately 50 crore workers from the unorganized sector will benefit from this. In other words, according to the provisions of the new Labor Reforms Code, if an employee has worked for less than 5 years, his gratuity will not be lost. According to the new Labor Reforms Bill, millions of workers will now be able to get the minimum wage. The NDA Government has drafted the Wages Code 2019 and added some new provisions by incorporating all the features of the four old labor laws. In 2019, for the first time, the bill has been given the green signal by the central government. Needless to say, this is being described as a major step taken by the Indian government towards labor reform. This is because after its implementation, it will be a legal offense to pay less than the minimum wage to all workers in the country. Not only that, but now it will be necessary to pay equal pay instead of equal work. This new law will now replace the old labor laws. It is worth noting. Union Labor Minister Santosh Gangwar had introduced the Code on Wages Bill in the Lok Sabha on July 23, 2019. After that it was approved by Lok Sabha on 27th July and Rajya Sabha on 2nd August. After that, on August 8, 2019, the President had approved it. It came into force across the country after the government issued a notification last month. It is said that the purpose of this law is to amend the labor laws as well as to raise the living standards of all the workers in the country.

INTRODUCTION

According to the provisions of the new Labor Reforms Code, if an employee has worked for less than 5 years, his gratuity will not be lost. According to the new Labor Reforms Bill, millions of

*Head Department of Degree & Post Graduate, Degree of Economics, Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram,
E-mail: amitrajejan76@gmail.com

Indian Economy: Economic Growth Rates & New Economic Perspectives

Dr. Raju Ghanshyam Shirirame
Vice Principal
&
Head,
UG & PG Economics Department,
Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram
Tah. Narkhed Dist. Nagpur, Maharashtra
Pin code: 441301
Mobile: 7620881729, 9049940221
Email: smitarajan76@gmail.com

Abstract

India is the second most emerging economy to be hit the hardest by the corona outbreak. In this context, Oxford Economics believes that the economy most affected by the corona today is the Indian economy, which has suffered significant losses in many industries, sectors and sectors of the economy, including primary, secondary and tertiary sectors. However, there is no dispute whether India ranks first or second among the economies affected by the corona outbreak, but the question is whether it is necessary to find out the reasons behind the deteriorating state of our economy. The brief answer to the question of why the Indian economy was in turmoil during the Corona period may be that the Corona infection first and then the prolonged and severe lockdown imposed, and then the panic shut down many government and private sector enterprises. Is. During this period, the income of the country's unorganized working class and the middle class, which had the highest marginal consumption trend, was completely disrupted and the country's consumption index fell due to the reduction in labor costs. This had a direct effect on the country's GDP. Even before the outbreak of the corona outbreak, the Indian economy was slowing down. For the fiscal year 2019-2020, the gross domestic product (GDP) fell by 4.2%. This was the lowest level in the last 11 years. The country's GDP growth rate was 8.2% in March 2018 but in March 2020 it was 3.1%. Was. For the eighth consecutive quarter, GDP continued to decline. In the financial year 2017-2018, the unemployment rate in the country had reached 6.1%. The country's unemployment rate was also at its highest level in 45 years. Parth Rai, a professor of economics at the Indian Institute of Management in Kolkata, says the Indian economy was in a slump three years before the Corona transition. The economic decision and the new bankruptcy law, along with the GST and long-term recovery prospects, may have caused some initial damage to the economy. In addition, the situation was further exacerbated by poor global economic conditions prior to the Corona infection. This was a shock to both of them. This appeared to have wreaked havoc on the consumption front. In this regard, economists believe that the state of the Indian economy is due to sudden policy changes by the government. Earlier, the government had imposed denomination ban in 2016 and later in 2017,

NEW EDUCATION POLICY 2020: A REALISTIC REVIEW

Dr. Raju Ghanshyam Shrirame
Vice Principal
Head, Department of Economics
Jeevan Vikas Mahavidyalaya,
Devgraam

Abstract : *The culmination of such a long and inclusive process is the new Educational Policy 2020. NEP 2020 is a comprehensive educational planning document related to the education system in the country. This article deals with issues, principles, objectives, visions, challenges and solutions. The main focus is on higher education and its implementation. Other issues such as vocational education, research and online and digital education have also been given some importance. This is an admirable and very positive step on the part of the government as a whole. Only the future will decide tomorrow how much net effect has been achieved. Recently, the Ministry of Human Resource Development, Government of India introduced a new policy, Education, National Education Policy 2020. It was approved by the Union Cabinet of India on July 2, 2020 and outlined the vision for India's new education system. On August 1st, 2020, the annual National Conference of Vice-Chancellors was organized by the Association of Universities (AIU) in association with National Law University, Delhi on the subject of redistribution of Indian universities (by virtual mode). Honorable Minister of Education Dr. Inauguration by Ramesh Pokhriyal Nishank and various eminent and learned personalities like UGC President and Vice President, President AIU, Vice Chancellors of several Central Universities and Vice Chancellors of some State Universities, Governors of some states and certain social reformers were asked for their views and opinions in the process. In addition, AIU had launched a Weekly Search Essay Series on their website. These dissertations are written by eminent officials and specialized academic experts in various fields. In particular, the research essay deals with the individual characteristics of various subjects related to the reimagining of Indian universities and their effect on the mind of the reader. AIU has already compiled a book titled Redistribution of Indian Universities available on their website which is really very informative and wonderful. All of these things are designed to expand in depth on NEP 2020. All these efforts will be useful in the future to make the educational policy of the country useful.*

Introduction :

The Government of India had earlier announced the National Education Policy on the occasion of the Kothari Commission and implemented it throughout the country. However, the National Education Policy formulated by the Government of India in 1986 came to be known as the Modern Education Policy of India. Later, due to some shortcomings in the education policy, some structural reforms were made in 1992. More than three decades have passed since the previous policy was reversed. During this period, significant changes have

Chapter - 4

Economic Development & Environment Elements

Dr. Raju Ghanshyam Shrirame

Abstract

The most important thing when developing the economy of any country is to make sure that these rare and important resources are not wasted anywhere by making proper use of the available resources of the country. This requires economic development tools without compromising the countries environmental principles. Perhaps it is necessary to take care not to harm the environmental elements while prioritizing economic development. For this, along with economic development, it is also necessary to pay attention to the environment. Because the various terrestrial organisms are parasitic, they are interdependent. In this, the very structure of creation depends on the existence of plants and animals. You know the surroundings like plants, water, air and various natural elements. The environment is directly related to nature. In our environment we find a wide variety of animals, plants and other living and non-living things. All this together creates an atmosphere. In today's mechanical age we are going through such a situation. The knowledge available today related to the environment needs to be put into practice so that the public can easily understand the problem. In such a difficult situation, the society needs to be aware of its duties and responsibilities. Thus in society Environmental awareness can be created. In fact living and inanimate elements together form nature.

Keywords: economics development, environmental elements, climate change, eternal and inclusive development & growth, environmental conservation, natural & man-made energy sources

Introduction

For the rapid economic development of the country's economy, when various efforts are made to develop the potential for rapid growth in the economy, a lot of new challenges also arise. This raises the question of the economic development of the countries economy. Many finances arise at this time. You have to decide how to make the best use of scarce resources in

New Education Policy 2020: Reality and Perspectives

Dr. Raju Ghanshyam Shrirame *

Abstract

The Ministry of Human Resource Development, Government of India has proposed a comprehensive and comprehensive National Education Policy 2020. Prior to independence, the education system in India was under the complete control of the British Empire. The overall educational policies of India from time to time were similar to those of Macaulay. There was no provision in it for imparting any quality education to the Indians, all this was to stir up their work by creating a tribe called clerk in the country. The main purpose behind this was to create clerks and bureaucrats who serve in pure and present and simple positions. Many series in society have undergone changes since Indian independence. The country's educational policies have been formulated and improved in some places, but they have not had any positive impact on the country & educational reforms. In 2014, the Government of India adapted the 2030 Agenda for Sustainable Development (SD) and has been inspiring ever since. The culmination of such a long and inclusive process is the new Educational Policy 2020. NEP 2020 is a comprehensive educational planning document related to the education system in the country. This article deals with issues, principles, objectives, visions, challenges and solutions. The main focus is on higher education and its implementation. Other issues such as vocational education, research and online and digital education have also been given some importance. This is an admirable and very positive step on the part of the government as a whole. Only the future will decide tomorrow how much net effect has been achieved. Recently, the Ministry of Human Resource Development, Government of India introduced a new policy, Education, National Education Policy 2020. It was approved by the Union Cabinet of India on July 2, 2020 and outlined the vision for India's new education system. On August 1st, 2020, the

Sambodhi

CERTIFICATE OF PUBLICATION

Sambodhi Journal is delighted to award you for publishing your Research Paper Entitled

THE GLOBAL LEVEL OF INDIAN ECONOMY & THE GROUP OF DEVELOPED COUNTRIES: ROLES AND STRATEGIES

Authored By

Dr. Raju Ghanshyam Shirame

Head & Vice Principal, UG & PG Department of Economics,

Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram Tah - Narkhed Dist - Nagpur, Maharashtra

Published in Vol-45-No.01(VIII) : 2022 of Sambodhi Indological Research Journal of L.D.I.I with ISSN : 2249-6661

UGC Care Approved, Peer Reviewed and Referred Journal
Impact Factor 5.80

We Heartily Congratulate you for the Successful Publication

Mahadev Patil

Editor, Sambodhi Journal

ISSN No: 2249-6661 (Print)

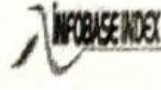
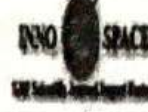
Introduction

Indian banking system has changed many types of changes in the Indian banking area. The banking process of banking transaction system is very easy for this type of banking trend. This trend has been included in the following. There are many new payment facilities available in the Property Payment Transfer of the country, and today, the benefit of RT G S. is still visible in the customer. Today, there are a large number of payment transfers that are replaced by the following methods. This payment is beneficial to both the individual transfers and the method is most likely to be made from customers. Today this facility has been started in more than 100,000 branches of nationalities and the co-operative banks of the country, and its remote profit is visible to the customer and the bank. While thinking of financial sides, economically behavior is focused on this element. However, the other side of this topic can say that the purpose of economic development is final and important. This process is very important in the process of financial development today. We are saying that the state is in the place where the transactions are made. However, there is no meaning that the bank does not mean to be transacted. The Indian Bank of Business looks sorted in two places in this place. In it, the first classification appears in the Indian coin market and classification of the Indian capital market.

The Indian Capital Market

The Indian capital market is the main development process. When you are saying that a country's economy is developed. So that financial arrangements in that economy are developed. It is necessary to realize this in the true meaning. Finance is the money that is taken by loan or taken. It is necessary to provide a financial idea or money to meet different needs of humans. However, it does not have the availability of this fiscal at every time. In such a system, he can make money arrange through the bank. The need for such a devotee is a part of the needs of the human needs. It can

डॉ. राजू घनश्याम श्रीरामे

उपप्राचार्य तथा पदवी व
पदव्युत्तर अर्थशास्त्र
विभाग प्रमुख,
जीवन विकास
महाविद्यालय, देवश्याम
त. नरखेड जि. नागपूर

Two - Day 46th Annual Conference of Vidharbha Arthashastra Parishad
@ Lokmanya Tilak Mahavidyalaya, Wani Dist. Yawatmal
4th & 5th February, 2023

भारतीय अर्थव्यवस्था: कोरोना महामारी - विरोधाभास आणि परिणाम

कोरोना व्हायरसच्या साथीने भारतीय अर्थव्यवस्थेला जबरदस्त धक्का दिला असल्याचे नुकतेच जागतिक बँकेने म्हटलेले आहे. यामुळे देशाच्या आर्थिक वाढीच्या दरात मोठी घसरण होईल असाच यापूर्वी एकूण सर्वच वित्तीय संस्थांचा अंदाज व्यक्त केलेला होता. जागतिक बँकेने दक्षिण आशियाच्या अर्थव्यवस्थेविषयीच्या आपल्या ताज्या अहवालात म्हटले आहे की, कोविड -19 चा प्रभाव हा मोठ्या प्रमाणात भारतीय अर्थव्यवस्थेवर होणार असून २०१९ - २०२० मध्ये भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विकास दर हा पाच टक्के राहिल. या व्यतिरिक्त तुलनात्मक आधारावर, २०२०-२१ मध्ये अर्थव्यवस्थेचा विकास दर मोठ्या प्रमाणात खाली येईल आणि तो घसरून २.८% टक्क्यांवर घसरल्या जाईल. या अहवालात म्हटलेले आहे की कोविड -19 चा धक्का अशा वेळी आलेला आहे, की, जेव्हा आर्थिक क्षेत्रावरील दबावामुळे भारतीय अर्थव्यवस्था आधीच सुस्त झालेली होती. या साथीला आळा घालण्यासाठी सरकारने देशभरात लॉकडाऊन लागू केलेला होता. यामुळे लोकांची हालचाल थांबलेली होती. मागील अडीच वर्षे अनेक देशांच्या अर्थव्यवस्था रसातळाला गेलेल्या दिसून आल्यात. जागतिक पुरवठा साखळी पूर्णतः उध्वस्त झालेली होती. यात पर्यटनावर आधारित असलेल्या अनेक देशांच्या अर्थव्यवस्था कोसळल्यात. याचा अनेक देशांच्या वस्तूंच्या पुरवठ्यावर मोठ्या प्रमाणावर परिणाम झालेला दिसून आला. आंतरराष्ट्रीय मुद्रा निधीच्या अहवालात असे म्हटले होते की, कोविड -19 मुळे देशातील घरेलू पुरवठा आणि मागणीवर परिणाम होत असल्याने आर्थिक वाढीचा दर २०२०-२१ मध्ये २.८% टक्क्यांवर जाईल असाच अंदाज व्यक्त करण्यात आलेला होता. या घटनेचे तीव्र पडसाद अनेक देशांच्या अर्थव्यवस्थांवर उमटल्यामुळे जागतिक पातळीवरील जोखीम वाढल्या गेलेल्या दिसून आल्यात. यामुळे देशांतर्गत गुंतवणूकीतही सुधारणा होण्यास विलंब होवू लागलेला दिसून आला. अशा प्रकारची नोंद जागतिक बँकेच्या अहवालाने घेतलेली होती. परंतु याहीपेक्षा भयानक परिणाम भारतीय अर्थव्यवस्थेवर कोरोना काळात झालेला होता.

बिजनेस

अर्थव्यवस्थेतील विरोधाभास, जागतिक जोखीम, आर्थिक पुनर्प्राप्ती, बाजार विरुद्ध अर्थव्यवस्था, तरलता विरुद्ध पत.

प्रस्तावना

कोरोना महामारीच्या काळात भारताच्या अर्थव्यवस्थेला मोठ्या प्रमाणात क्षति पोहचलेली होती. या प्रचंड मोठ्या आर्थिक संकटातून सावरत भारतीय अर्थव्यवस्थेत ब-याच प्रमाणात आर्थिक सुधारणांच्या

दिशेने आर्थिक स्तरावर पाऊले उचलली गेलीत. या सुधारणांमध्ये काही क्षेत्रात कुठे कुठे विरोधाभास असलेला दिसून येत आहे. हा विरोधाभास म्हणजेच भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोरील नवीन गुंतागुंत आहे असे म्हटले तर वावगे ठरणार नाही. यातूनच भारताची

भारतीय अर्थव्यवस्था: स्वातंत्र्याच्या अमृत महोत्सवी वर्षातील नवी आव्हाने आणि नव्या संधी

डॉ. राजू घनश्याम श्रीरामे

उपप्राचार्य तथा पदवी व पदव्युत्तर अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,

जीवन विकास महाविद्यालय, देवग्राम

भ्रमणध्वनि : ९०४९९४०२२१

smitarajan76@gmail.com

विजयशब्द : आर्थिक क्षेत्रातील बदल, पंचाहत्तर वर्षातील उपलब्धी, औद्योगिक बदल, आर्थिक विकासाच्या सामाजिक दिशा

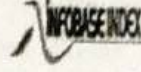
प्रस्तावना:

सन २०२१ हे वर्ष म्हणजे भारताचे अमृत महोत्सवी वर्ष असून या ७५ वर्षात भारताने कोणकोणत्या क्षेत्रात प्रगती केलेली आहे त्याचा हा लेखा जोखा असून या ७५ वर्षात भारताने अनेक क्षेत्रे पादाक्रांत केलेली दिसून येत आहेत. भारताला १५ ऑगस्ट १९४७ ला स्वातंत्र्य मिळाले परंतु तत्पुर्वी आपली देशाची गणना मागास राष्ट्रांमध्ये केल्या जात होती. इतरांच्या दृष्टीने मागास देश म्हणून गणल्या जाणाऱ्या भारताने त्यानंतरच्या पंचाहत्तर वर्षात विविध क्षेत्रात नेत्रदीपक म्हणावी अशीच प्रगती केलेली आहे. यात आर्थिक, औद्योगिक, वैज्ञानिक व अवकाश तंत्रज्ञान व नवनवीन आविष्कारात्मक प्रगतीचा आणि त्यासमोरील आव्हानांचा हा घेतलेला आढावा असून यात सर्वच बाबींचा विचार करण्यात आलेला आहे. आपला देश स्वतंत्र झाला तेव्हा आपल्याकडे देशवासीयांना पुरवता येईल एवढे सुद्धा अन्न नव्हते. देशात अन्न धान्याची प्रचंड तुट

जाणवत होती. सन १९६४ साली डॉ. नार्मन बोरलॉग यांच्या नेतृत्वात जागतीक हरितक्रांती घडून आली त्यावेळपासूनच भारताने सुद्धा प्रेरणा घेवून १९६५ मध्ये डॉ. एस. स्वामीनाथन यांच्या नेतृत्वाखाली भारतीय हरितक्रांती घडवून आणली गेली. त्यामुळे एकूणच तेलबिया, तांदूळ, डाळ, ज्वारी, गळीत पिके, गहु या कृषी उत्पादनाचे उत्पादन वाढले आणि भारत अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वयंपूर्ण झाला. अन्नधान्याच्या बाबतीत देश केवळ स्वयंपूर्णच नव्हे तर आत्मनिर्भर झालेला आहे. ही मागील ७५ वर्षातील सर्वात मोठी उपलब्धी मानवी लागेल. आज देशात दुष्काळ पडला तरी उपासमारीने गरीब जनता मरतील अशी स्थिती राहिलेली नाही. हेच या भारतीय हरीतक्रांतीचे सुयश आहे

|| अर्थमीमांसा || २०२२, खंड १४, अंक २ ***** (८४)

डॉ. राजू घनश्याम श्रीरामे

उपप्राचार्य तथा पदवी व
पदव्युत्तर अर्थशास्त्र
विभाग प्रमुख,
जीवन विकास
महाविद्यालय, देवश्याम
त. नरखेड जि. नागपूर

Two - Day 46TH Annual Conference of Vidharbha Arthashastra Parishad
@ Lokmanya Tilak Mahavidyalaya, Wani Dist. Yawatmal
4th & 5th February, 2023

भारतीय अर्थव्यवस्था: कोरोना महामारी - विरोधाभास आणि परिणाम

कोरोना व्हायरसच्या साथीने भारतीय अर्थव्यवस्थेला जबरदस्त धक्का दिला असल्याचे नुकतेच जागतिक बँकेने म्हटलेले आहे. यामुळे देशाच्या आर्थिक वाढीच्या दरात मोठी घसरण होईल असाच यापूर्वी एकूण सर्वच वित्तीय संस्थांचा अंदाज व्यक्त केलेला होता. जागतिक बँकेने दक्षिण आशियाच्या अर्थव्यवस्थेविषयीच्या आपल्या ताज्या अहवालात म्हटले आहे की, कोविड -19 चा प्रभाव हा मोठ्या प्रमाणात भारतीय अर्थव्यवस्थेवर होणार असून 2019 - 2020 मध्ये भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विकास दर हा पाच टक्के राहिल. या व्यतिरिक्त तुलनात्मक आधारावर, 2020-21 मध्ये अर्थव्यवस्थेचा विकास दर मोठ्या प्रमाणात खाली येईल आणि तो घसरून 2.6% टक्क्यांवर घसरल्या जाईल. या अहवालात म्हटलेले आहे की कोविड -19 चा धक्का अशा वेळी आलेला आहे, की, जेव्हा आर्थिक क्षेत्रावरील दबावामुळे भारतीय अर्थव्यवस्था आधीच सुस्त झालेली होती. या साथीला आळा घालण्यासाठी सरकारने देशभरात लॉकडाऊन लागू केलेला होता. यामुळे लोकांची हालचाल थांबलेली होती. मागील अडीच वर्ष अनेक देशांच्या अर्थव्यवस्था रसातळाला गेलेल्या दिसून आल्यात. जागतिक पुरवठा साखळी पूर्णतः उध्वस्त झालेली होती. यात पर्यटनावर आधारित असलेल्या अनेक देशांच्या अर्थव्यवस्था कोसळल्यात. याचा अनेक देशांच्या वस्तूंच्या पुरवठ्यावर मोठ्या प्रमाणावर परिणाम झालेला दिसून आला. आंतरराष्ट्रीय मुद्रा निधीच्या अहवालात असे म्हटले होते की, कोविड -19 मुळे देशातील घरेलू पुरवठा आणि मागणीवर परिणाम होत असल्याने आर्थिक वाढीचा दर 2020-21 मध्ये 2.6% टक्क्यांवर जाईल असाच अंदाज व्यक्त करण्यात आलेला होता. या घटनेचे तीव्र पडसाद अनेक देशांच्या अर्थव्यवस्थावर उमटल्यामुळे जागतिक पातळीवरील जोखीम वाढल्या गेलेल्या दिसून आल्यात. यामुळे देशांतर्गत गुंतवणूकीतही सुधारणा होण्यास विलंब होवू लागलेला दिसून आला. अशा प्रकारची नोंद जागतिक बँकेच्या अहवालाने घेतलेली होती. परंतु याहीपेक्षा भयानक परिणाम भारतीय अर्थव्यवस्थेवर कोरोना काळात झालेला होता.

बिंबशब्द

अर्थव्यवस्थेतील विरोधाभास, जागतिक जोखीम, आर्थिक पुनर्प्राप्ती, बाजार विरुद्ध अर्थव्यवस्था, तरलता विरुद्ध पत,

प्रस्तावना

कोरोना महामारीच्या काळात भारताच्या अर्थव्यवस्थेला मोठ्या प्रमाणात क्षति पोहचलेली होती. या प्रचंड मोठ्या आर्थिक संकटातून सावरत भारतीय अर्थव्यवस्थेत ब-याच प्रमाणात आर्थिक सुधारणांच्या

दिशेने आर्थिक स्तरावर पाऊले उचलली गेलीत. या सुधारणांमध्ये काही क्षेत्रात कुठे कुठे विरोधाभास असलेला दिसून येत आहे. हा विरोधाभास म्हणजेच भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोरील नवीन गुंतागुंत आहे असे म्हटले तर वावगे ठरणार नाही. यातूनच भारताची

भारतीय अर्थव्यवस्था: स्वातंत्र्याच्या अमृत महोत्सवी वर्षातील नवी आव्हाने आणि नव्या संधी

डॉ. राजू घनश्याम श्रीरामे

उपप्राचार्य तथा पदवी व पदव्युत्तर अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,

जीवन विकास महाविद्यालय, देवग्राम

भ्रमणध्वनि : ९०४९९४०२२९

smitarajan76@gmail.com

बिजशब्द : आर्थिक क्षेत्रातील बदल, पंचाहत्तर वर्षातील उपलब्धी, औद्योगिक बदल, आर्थिक विकासाच्या सामाजिक दिशा

प्रस्तावना:

सन २०२१ हे वर्ष म्हणजे भारताचे अमृत महोत्सवी वर्ष असून या ७५ वर्षात भारताने कोणकोणत्या क्षेत्रात प्रगती केलेली आहे त्याचा हा लेखा जोखा असून या ७५ वर्षात भारताने अनेक क्षेत्रे पादाक्रांत केलेली दिसून येत आहेत. भारताला १५ ऑगस्ट १९४७ ला स्वातंत्र्य मिळाले परंतु तत्पुर्वी आपली देशाची गणना मागास राष्ट्रांमध्ये केल्या जात होती. इतरांच्या दृष्टीने मागास देश म्हणून गणल्या जाणाऱ्या भारताने त्यानंतरच्या पंचाहत्तर वर्षात विविध क्षेत्रात नेत्रदीपक म्हणावी अशीच प्रगती केलेली आहे. यात आर्थिक, औद्योगिक, वैज्ञानिक व अवकाश तंत्रज्ञान व नवनवीन आविष्कारात्मक प्रगतीचा आणि त्यासमोरील आव्हानांचा हा घेतलेला आढावा असून यात सर्वच बाबींचा विचार करण्यात आलेला आहे. आपला देश स्वतंत्र झाला तेव्हा आपल्याकडे देशवासीयांना पुरवता येईल एवढे सुद्धा अन्न नव्हते. देशात अन्न धान्याची प्रचंड तुट

जाणवत होती. सन १९६४ साली डॉ. नार्मन बोरलॉग यांच्या नेतृत्वात जागतीक हरितक्रांती घडून आली त्यावेळपासूनच भारताने सुद्धा प्रेरणा घेवून १९६५ मध्ये डॉ. एस. स्वामीनाथन यांच्या नेतृत्वाखाली भारतीय हरितक्रांती घडवून आणली गेली. त्यामुळे एकूणच तेलबिया, तांदूळ, डाळ, ज्वारी, गळीत पिके, गहु या कृषी उत्पादनाचे उत्पादन वाढले आणि भारत अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वयंपूर्ण झाला. अन्नधान्याच्या बाबतीत देश केवळ स्वयंपूर्णच नव्हे तर आत्मनिर्भर झालेला आहे. ही मागील ७५ वर्षातील सर्वात मोठी उपलब्धी मानवी लागेल. आज देशात दुष्काळ पडला तरी उपासमारीने गरीब जनता मरतील अशी स्थिती राहिलेली नाही. हेच या भारतीय हरीतक्रांतीचे सुयश आहे

Journal For Basic Sciences

An UGC Care Group-II Approved Journal
ISSN No : 1006-8341 / Email:editorjfb@gmail.com

JOURNAL FOR BASIC
SCIENCES

Paper Id : JBS/2578

Certificate of Publication

This is to certify that the paper titled

Vostro: India - Russia Trade Facilitation & New Borrowing Options for International Trade

Author by

Dr. Raju Ghanshyam Shrirame

From

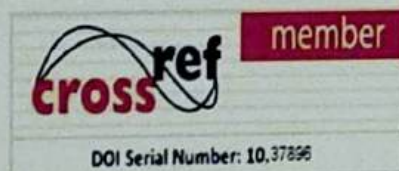
Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram Tah - Narkhed Dist - Nagpur.

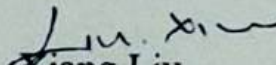
Has been published in

JBS, Volume 23, Issue 4, April 2023.

UGC APPROVED JOURNAL

Xiang Liu
Editor-In-Chief
JBS

Journal For Basic Sciences

An UGC Care Group-II Approved Journal

ISSN No : 1006-8341 / Email:editorjfs@gmail.com

JOURNAL FOR BA
SCIENCES

Paper Id : JBS/2578

Certificate of Publication

This is to certify that the paper titled

Vostro: India - Russia Trade Facilitation & New Borrowing Options for International Trade

Author by

Dr. Raju Ghanshyam Shrirame

From

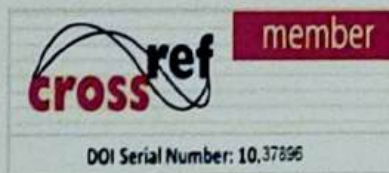
Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram Tah - Narkhed Dist - Nagpur.

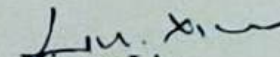
Has been published in

JBS, Volume 23, Issue 4, April 2023.

UGC APPROVED JOURNAL

Xiang Liu
Editor-In-Chief
JBS

Vostro: India - Russia Trade Facilitation & New Borrowing Options for International Trade

Dr. Raju Ghanshyam Shirirame

Vice - Principal & Head U G & P G Department of Economics,

Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram

Tah - Narkhed Dist - Nagpur

Abstract

If an Indian buyer transacts with a seller in Germany, the Indian buyer will first have to convert his rupees into US dollars. The seller will receive those dollars, which are then converted into euros. Here both parties involved have to incur conversion costs and bear the risk of foreign exchange rate fluctuations. This facility has been used by the Central Executive to explore how other options can be explored under dollar-dependent debt. This is why the importance of vostro accounts is increasing today. A Vostro account is an integral branch of correspondent banking that includes a variety of services when a bank (or intermediary) acts to facilitate wire transfers, business transactions, acceptance of deposits and collection of documents on behalf of other banks. It helps domestic banks gain wider access to foreign financial markets and serve international customers without having a physical presence abroad. It shows that the function of Special Rupee Vostro Account (SRVA) is very important and the framework includes three important elements. Invoicing requires that all exports and imports be valued and invoiced in INR. Exchange rates between currencies of trading partner countries are market-determined. To conclude the functioning of the debt collection services of these two countries, the final settlement is also seen to be in Indian National Rupee (INR). It involves SRVA accounts being opened by authorized domestic commercial banks (which are authorized to deal in foreign currencies) to the partner trading country's representative banks. Domestic importers are required to make payment (in INR) to the concerned bank's SRVA account against invoices for supply of goods or services from foreign seller/supplier. Similarly, domestic exporters are required to pay the export amount (in INR) from the designated account balance of the respective bank of the partner country. While prioritizing, domestic banks are held responsible for giving top priority to ensure that available funds are used to meet existing payment obligations, i.e. export orders already completed or export payments scheduled. All these procedures must be followed in accordance with FEMA guidelines. It requires all reporting of cross-border transactions to be done in accordance with existing guidelines under the Foreign Exchange Management Act (FEMA), 1999. Eligibility criteria for banks are different and for opening SRVA account, banks of partner countries will approach the authorized domestic dealer bank and take further action accordingly. The authorized domestic dealer bank shall also ensure that the concerned bank is not from a country mentioned in the updated Financial Action Task Force (FATF) public statement on high risk and non-cooperative jurisdictions after obtaining approval from the apex banking regulator providing details of the arrangement. Domestic banks are also required to observe financial matters related to the concerned bank. Multiple SRV accounts can

SAMBODHI

Indological Research Journal of L.D.I.I.

VOL. XLV

EDITOR
JITENDRA B. SHAH

**L. D. INSTITUTE OF INDOLOGY
AHMEDABAD**

THE GLOBAL LEVEL OF INDIAN ECONOMY & THE GROUP OF DEVELOPED
COUNTRIES: ROLES AND STRATEGIES

Dr. Raju Ghanshyam Shrirame Head & Vice Principal, UG & PG Department of Economics,
Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram Tah - Narkhed Dist - Nagpur, Maharashtra
e-mail: smitarajan76@gmail.com

Abstract

The Indian economy needs to work on a long-term scenario for any strategy. India is a big market for the world which requires a restrained approach and perfect preparation for the future. The changes that are taking place in India are often not visible. Most of the people seem to be unaware of the significant positive changes taking place in India. Looking to the future, it is a good example that the Indian economy is fully open to competition. A new era of friendship between India and the United States has recently begun in 2014. Since the days of Indian Prime Minister Narendra Modi and then US President Barack Obama, the two countries have been trying to take their friendship to new heights. In the four years since Donald Trump came to power in the United States after Barack Obama, economic ties between the two countries have largely been strained. Donald Trump's erratic foreign and international trade and economic policy has hit many countries hard. Apart from this, India was often seen sitting. But Sushma Swaraj and Dr. S. Jayshankar. The both ministers have been instrumental in improving the diplomatic and economic relations between the two countries, following in the footsteps of Jaishankar's successful foreign policy. The mutual partnership between the United States and India is based on the principles of democracy, democracy, equal treatment of all citizens, human rights and a shared commitment to the rule of law. The US and India have a shared interest in promoting global security, economic stability and economic prosperity through trade, investment and connectivity. The United States has been supporting India's emergence as a leading global power and key partner in ensuring that the Indo-Pacific is a region of peace, stability and growing economic prosperity. This role seems to have gained more momentum recently since 2014. The strong ties with the people in our countries are reflected in the four million strong Indian American Diasporas. This partnership movement is a powerful resource. In December 2019, the United States hosted the second 2 + 2 Ministerial Dialogue in Washington, led by the US Secretary of State and Secretary of Defense and his Indian counterpart, on which both sides reaffirmed India's status as a key defense partner. A new era has begun in these bilateral talks while strengthening cooperation on maritime security. Has appeared. It covered two important areas of interoperability and information sharing. The platform for these 2 + 2 bilateral international discussions serves as a major communication mechanism between the United States and India. There are more than thirty bilateral dialogue and working groups, working in a wide range of areas of human endeavor, from space and health cooperation to the trade in energy and high technology. This includes the US-India Counterterrorism Joint Working Group, which was established in 2000. This working group is seen to be playing a very important role at the international level. A critical evaluation of this working group has shown that its work is of a high standard. It appears to have been included in government dialogues of government departments in the oldest government sector. These include Strategic Energy Partnership, Cyber Dialogue, Civil Space Working Group, Trade Policy Forum, Defense Policy Group and many more such as International Trade Affairs, Import, Export, Force of Trade. Considering the economic relations between the two countries, the United States expects to expand bilateral trade relations with India in areas that are mutually beneficial.

List of Contributors

Editor: Dr. Urmila Dabir, Principal, Rajkumar Kewalramani Mahila Mahavidyalaya, Nagpur.

Poetry

- ✓ 1. Go and Catch a Falling Star: Dr. Yogesh Sarode, Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram.
- ✓ 2. The Pulley: Dr. Yogesh Sarode, Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram.
3. On His Arriving at the Age of Twenty-Three: Dr. Sawan Dharmapuriwar, Vidyasagar Kala Mahavidyalaya, Khairi, Ramtek.
4. I Prithi Send Me Back My Heart: Dr. Pranjali Kane, Shri Binzani City College, Nagpur.
5. The Grasshopper: Dr. Bipasha Ghoshal, Dhanwate National College, Nagpur.
6. To the Memory of Mr. Oldham: Dr. Anil Dodewar, Mahila Mahavidyalaya, Nagpur.
7. Ode on Solitude: Dr. Bipasha Ghoshal, Dhanwate National College, Nagpur.

Prose (Essays by Addison and Steele)

1. Sir Roger at the Club: Dr. Renuka Roy, Porwal College of Arts, Commerce and Science, Kamptee.
2. Sir Roger at His Country House: Dr. Ghizala Hashmi, Porwal College of Arts, Commerce and Science, Kamptee.
3. Sir Roger at Church: Mr. Ravindra Pantavane, Vidyasagar Kala Mahavidyalaya, Khairi, Ramtek.
4. Sir Roger in Town: Dr. Manish Chakravorty, Porwal College of Arts, Commerce and Science, Kamptee.

Study in Novel: Robinson Crusoe

1. Outline and Characterization: Dr. Sobal Rose G. Veliannur, Nutan Adarsh Arts, Commerce and Smt. M.H. Wagad Science College, Umrer.
2. Critical Analysis (Important topics): Dr. Vinita Virgandham, Bhiwapur Mahavidyalaya, Bhiwapur

Stanza Forms & Literary Terms

Dr. Kapil Singhel, Vasantao Naik Government Institute of Arts and Social Sciences, Nagpur

First Edition 2021

© Editors and Contributors

ISBN 978-81-7192-208-6

List of Contributors

Editor: Dr. Urmila Dabir, Principal, Rajkumar Kewalramani Mahila Mahavidyalaya, Nagpur.

Poetry

1. The Chimney Sweeper: Dr. Sawan Dharmapuriwar, Vidyasagar Kala Mahavidyalaya, Khairi, Ramtek.
2. The Solitary Reaper: Dr. Ghizala Hashmi, Porwal College of Arts, Commerce and Science, Kamptee.
3. His Books: Mr Nitesh Telhande, Saibaba Lokprabodhan Kala Mahaviyalaya, Wadner, Hinghanghat
4. The Last Rose of Summer: Dr Megha Ramteke, Dr Madhukarrao Wasnik PWS College of Arts and Commerce, Nagpur
5. I Would I Were a Careless Child: Dr. Madhavi Moharil, Kewalramani Mahila Mahavidyalaya, Nagpur
6. Ode to the West Wind: Dr. Pranjali Kane, Shri Binzani City College, Nagpur.
7. Ode on a Grecian Urn: Mr Santosh Hotchandani, N.M.D. College of Arts, Commerce, Law and Management, Gondia.

Prose (Essays by Charles Lamb and William Hazlitt)

1. Dream Children- a Reverie: Dr. Shafiulla Khan, N.M.D. College of Arts, Commerce, Law and Management, Gondia.
2. Bachelor's Complaint about the Behaviour of Married People: Dr. Yogesh Sarode, Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram
3. On Reading Old Books: Dr Pragyasa Upadhyaya, Harshendu Late R. Singh (Baba) Vyas College, Kondhali.
4. On the Feeling of Immortality in Youth: Rameshchandra Agarwal, Rajiv Gandhi Mahavidyalaya, Sadak-Arjuni, Gondia.

Study in Novel: Pride and Prejudice

1. Outline and Characterization: Dr. Sobal Rose G. Veliannur, Nutan Adarsh Arts, Commerce and Smt. M.H. Wagad Science College, Umrer.
2. Critical Analysis (Important topics): Dr. Vinita Virgandham, Bhiwapur Mahavidyalaya, Bhiwapur

Novel Forms & Literary Terms

Dr. Kapil Singhel, Vasantao Naik Government Institute of Arts and Social Sciences, Nagpur

First Edition 2021

© Editors and Contributors

ISBN 978-81-7192-208-6

Index

S.No.	Particulars	Name of the contributor	Page No.
1.	The Chimney Sweeper: William Blake	Dr. Sawan Dharmapuriwar	06
2.	The Solitary Reaper: William Wordsworth	Dr. Ghizala Hashmi	11
3.	His Book: Robert Southey	Mr. Nitesh Telhande	16
4.	The Last Rose of Summer: Thomas Moore	Dr. Megha Ramteke	20
5.	I Would I Were a Careless Child: Lord Byron	Dr. Madhavi Moharil	24
6.	Ode to the West Wind: P. B. Shelley	Dr. Pranjali Kane	29
7.	Ode on a Grecian Urn: John Keats	Mr. Santosh Hotchandani	35
8.	Dream Children- A Reverie: Charles Lamb	Dr. Shafiulla Khan	40
9.	A Bachelor's Complaint of the Behavior of Married People: Charles Lamb	Dr. Yogesh Sarodey	45
10.	On Reading Old Books: William Hazlitt	Dr. Pragyasa Upadhyaya	49
11.	On the Feeling of Immortality in Youth: William Hazlitt	Dr. Rameshchandra Agarwal	53
12.	Pride and Prejudice-I	Dr. Sobal Rose G. Veliannur	58
13.	Pride and Prejudice-II	Dr. Vinita Virgandham	63
14.	Stanza Forms and Literary Terms	Dr. Kapil Singhel	70

Disclaimer- It is only the compilation of the study material provided by various teachers of English from different colleges affiliated to RTM Nagpur University, Nagpur. Hence the style of writing may differ from teacher to teacher.

List of Contributors

Editor: Dr. Urmila Dabir, Principal, Rajkumar Kewalramani Mahila Mahavidyalaya, Nagpur.

Associate Editors: Dr Kapil Singhel, Vasanttrao Naik Government Institute of Arts and Social Sciences, Nagpur

Dr. Madhavi Moharil, Rajkumar Kewalramani Kanya Mahavidyalaya, Nagpur

Poetry

1. Ulysses: Mr Nitesh Telhande, Saibaba Lokprabodhan Kala Mahaviyalaya, Wadner, Hinghanghat

2. The Lost Leader: Mr. Amol Ghumade, Priyadarshini Mahaviyalaya, Wardha

3. Dover Beach: Dr Nitin Gohad, Yashwantrao Gudadhe Patil College, Nagpur

4. Up-Hill: Dr Veena Phate, Jawaharlal Nehru Arts, Commerce and Science College, Wadi, Nagpur

5. Pied Beauty: Dr Veena Phate, Jawaharlal Nehru Arts, Commerce and Science College, Wadi, Nagpur

6. Nightingales: Dr Suchita Marathe, Shrimati Binzani Mahila Mahavidyalaya, Nagpur

7. If: Dr Vaishali Meshram, Dr M. K. Umate College of Arts and Commerce, Nagpur

Prose (Essays by Robert Louis Stevenson)

1. El-Dorado: Dr. Kanchan Joshi, Shriniketan Mahavidyalaya, Nagpur

2. Walking Tours: Dr. Yogesh Sarode, Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram

3. Child's Play: Dr Megha Ramteke, Dr Madhukarrao Wasnik PWS College of Arts and Commerce, Nagpur

4. An Apology for Idlers: Dr Mahendra Sahare, Lok Mahavidyalaya, Wardha

Study in Novel: David Copperfield

1. Outline and Analysis: Dr. Vinita Virgandham, Bhiwapur Mahavidyalaya, Bhiwapur

2. Characterization- I: Dr. Madhavi Moharil, Rajkumar Kewalramani Kanya MV, Nagpur

3. Characterization- II: Dr. Sobal Rose G. Veliannur, Nutan Adarsh Arts, Commerce and Smt. M.H. Wagad Science College, Umrer.

Literary Forms & Terms

Rameshchandra Agarwal, Rajiv Gandhi Mahavidyalaya, Sadak-Arjuni, Gondia.

First Edition 2021

© Editors and Contributors

ISBN 978-81-7192-208-6

Sri Aurobindo: A Great Nationalist during Indian Freedom Struggle

Dr. Yogesh M. Sarode
 Assistant Professor and Head
 Department of English
 Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram (M.S.)
 E-mail: yogeshmsarode@gmail.com, Mob. No. 9423603765

Abstract

Sri Aurobindo, an Indian nationalist, the Prophet of Indian Nationalism and Renaissance is best known for his philosophy on human evolution and Integral Yoga. He joins the National Freedom Movement in 1907 and associates himself with Journals and periodicals like the 'Jugantar', 'the Bande Mataram' and the 'Karmayogi' through which he makes stern criticism of the British imperialism by preaching the gospel of militant nationalism. Hence an honest effort has been made through this article to focus on various aspects of Sri Aurobindo's life and work that inspire the masses for the yeoman's service of the nation.

Key Words: Nationalist, Freedom, Political, Spiritual, Philosophy.

Introduction

Sri Aurobindo (15 August 1872 – 5 December 1950) is an Indian philosopher, yoga guru, maharishi, poet, and Indian nationalist. He joins the Indian movement for independence from British colonial rule till 1910 and is one of its influential leaders. He then becomes a spiritual reformer, introducing his visions on human progress and spiritual evolution. He proves himself one of those radical leaders of the early 20th century who transforms Indian Nationalism into a mighty mass movement. The influence of Sri Aurobindo to contemporary Indian political thought may appropriately be concised under four titles: His idea of spiritual patriotism and mysticism of nation; his description of the epitome of whole liberty from foreign law; his role to the theory of refuse and passive confrontation and finally his dream of the high role that India is intended to play in world businesses and his ideal of human harmony. The foundation of political philosophy of Aurobindo is his perception of mystical nationalism and the divinity of the nation. Aurobindo provides an element of spiritualism to nationalism.

Aurobindo studies for the Indian Civil Service at King's College, Cambridge, England. After returning to India he takes up various civil service works under the Maharaja of the Princely state of Baroda and becomes increasingly involved in nationalist politics in the Indian National Congress and the budding revolutionary movement in Bengal with the Anushilan Samiti. He is arrested in the aftermath of a number of bombings linked to his organization in a public trial where he faces charges of treason for Alipore Conspiracy. Sri Aurobindo is convicted and imprisoned for writing articles against British colonial rule in India. He is released when no evidence can be provided during the trial. During his stay in the jail, he goes through mystical and spiritual experiences, after which he moves to Pondicherry, leaving politics for spiritual work. At Pondicherry, Sri Aurobindo develops a spiritual practice called Integral Yoga. The central theme of his vision is the evolution of human life into a divine life in divine body. He believes in a spiritual realisation that not only liberates but transforms human nature, enabling a divine life on earth. In 1926, with the help of his spiritual collaborator,

Sri Aurobindo: A Great Nationalist during Indian Freedom Struggle

Dr. Yogesh M. Sarode
Assistant Professor and Head
Department of English
Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram (M.S.)
E-mail: yogeshmsarode@gmail.com, Mob. No. 9423603765

Abstract

Sri Aurobindo, an Indian nationalist, the Prophet of Indian Nationalism and Renaissance is best known for his philosophy on human evolution and Integral Yoga. He joins the National Freedom Movement in 1907 and associates himself with Journals and periodicals like the 'Jugantar', 'the Bande Mataram' and the 'Karmayogi' through which he makes stern criticism of the British imperialism by preaching the gospel of militant nationalism. Hence an honest effort has been made through this article to focus on various aspects of Sri Aurobindo's life and work that inspire the masses for the yeoman's service of the nation.

Key Words: Nationalist, Freedom, Political, Spiritual, Philosophy.

Introduction

Sri Aurobindo (15 August 1872 – 5 December 1950) is an Indian philosopher, yoga guru, maharishi, poet, and Indian nationalist. He joins the Indian movement for independence from British colonial rule till 1910 and is one of its influential leaders. He then becomes a spiritual reformer, introducing his visions on human progress and spiritual evolution. He proves himself one of those radical leaders of the early 20th century who transforms Indian Nationalism into a mighty mass movement. The influence of Sri Aurobindo to contemporary Indian political thought may appropriately be concised under four titles: His idea of spiritual patriotism and mysticism of nation; his description of the epitome of whole liberty from foreign law; his role to the theory of refuse and passive confrontation and finally his dream of the high role that India is intended to play in world businesses and his ideal of human harmony. The foundation of political philosophy of Aurobindo is his perception of mystical nationalism and the divinity of the nation. Aurobindo provides an element of spiritualism to nationalism.

Aurobindo studies for the Indian Civil Service at King's College, Cambridge, England. After returning to India he takes up various civil service works under the Maharaja of the Princely state of Baroda and becomes increasingly involved in nationalist politics in the Indian National Congress and the budding revolutionary movement in Bengal with the Anushilan Samiti. He is arrested in the aftermath of a number of bombings linked to his organization in a public trial where he faces charges of treason for Alipore Conspiracy. Sri Aurobindo is convicted and imprisoned for writing articles against British colonial rule in India. He is released when evidence can be provided during the trial. During his stay in the jail, he goes through mystical and spiritual experiences, after which he moves to Pondicherry, leaving politics for spiritual work. At Pondicherry, Sri Aurobindo develops a spiritual practice called Integral Yoga. The central theme of his vision is the evolution of human life into a divine life in divine body. He believes in a spiritual realisation that not only liberates but transforms human nature, enabling a divine life on earth. In 1926, with the help of his spiritual collaborator,

नागपूर जिल्हयाचे राजकीय व सामाजिक विवेचन

डॉ. मंगेश आचार्य

जीवन विकास महाविद्यालय, धुगांवदेव

तह. नरखेड, जि. नागपूर दृ ४४१३०१

मो. ८५५०९७१३१०

Email: mangesh.aacharya@gmail.com

प्रस्तावना:

नागपूरची संत्री जगभरात प्रसिद्ध आहेत. जिल्ह्यात सर्वत्र संत्र्याच्या बागा आहेत. येथे टिशू कल्चर, कापणी यंत्राचे तंत्रज्ञान अशी केंद्रे उभारली आहेत. नागपूरला संत्र्याचे शहर किंवा नारींगी शहर (Orange City) म्हटले जाते. कमी पाऊस, कोरडे हवामान, पाण्याचा निचरा होणारी जमीन या वैशिष्ट्यामुळे नागपूरमध्ये संत्र्याचे उत्पादन मोठ्या प्रमाणावर होते. कापसाला लागणारी काळी रेगूर माती (मुद्रा) जिल्ह्यात मोठ्या प्रमाणावर आढळते. तसेच येथील हवामानही कापसाला अनुकूल आहे. हिंगणा, काटोल, कळमेश्वर या भागात कापसाचे अधिक उत्पादन होते. जिल्ह्यातील बुटीबोरी येथे कापूस संकलन केंद्र स्थापण्यात आले आहेत. राष्ट्रीय लिंबुवर्गीय फळ संशोधन केंद्र, केंद्रीय कापूस संशोधन संस्था या शेतीविषयक संस्था नागपूरमधून कार्यरत आहेत.

उद्योग:

जिल्ह्यात 'नागपूर जिल्हा शेतकरी सुतगिरणी वानाडोंगरी', 'नागपूर विणकर सहकारी सुतगिरणी', 'मंगसा सुतगिरणी', वरोरा येथे सुतगिरणी कार्यरत आहेत. जिल्ह्यात मिश्र खतांचे दोन कारखाने, संरक्षण साहित्याच्या निर्मितीचा कारखाना वाडी येथे आहे. जिल्ह्यात कन्हाण, कामठी, नरखेड, कळमेश्वर, उमरेड, बुटीबोरी, रामटेक व सावनेर येथे औद्योगिक वसाहत (M.I.D.C.) आहेत.

बुटीबोरी ही आशियातील सर्वात मोठी औद्योगिक वसाहत मानली जाते. जिल्ह्यात व्होल्टाज, महिंद्रा अॅन्ड महिंद्रा, व्ही.आय.पी. इंडस्ट्रीज अशा मोठ्या कंपन्या आहेत. जिल्ह्यात ९ हजारापेक्षा जास्त लघुउद्योग असून त्यामध्ये सॉमिल्स व आगपेट्या बनविण्याचे उद्योग जास्त प्रमाणात आहे. बुटीबोरी या १९९४ ला स्थापन झालेल्या वसाहतीत २५०० कोटीची गुंतवणूक झालेली आहे. ७०० लोकांना येथे प्रत्यक्ष रोजगार उपलब्ध झालेला आहे. नागपूर शहरापासून जवळच खापरी, कुलहती, तेल्हारा आदी गावांमध्ये विशेष आर्थिकक्षेत्र (S.E.Z.) प्रकल्प उभे राहणार आहेत.

दळणवळण:

हजिरा-धुळे-कोलकत्ता राष्ट्रीय महामार्ग क्र. ६ आणि हैदराबाद-दिल्ली राष्ट्रीय महामार्ग क्र. ७ हे दोन राष्ट्रीय महामार्ग जिल्ह्यातून जातात. नागपूर शहराजवळ सोनेगाव येथे भारतातील मध्यवर्ती विमानतळ असून ते आंतरराष्ट्रीय स्वरूपाचे विमानतळ आहे.

लोकसंख्या:

२००१ च्या जनगणनेनुसार ४०,६७,६३७ असून पुरुष २१,०५,३१४ आणि महिला १९,६२,३२२ होत्या. स्त्री-पुरुष प्रमाण ९३२ (१००० पुरुषामागे) आणि दर चौ.कि.मी. लोकसंख्येची घनता होती नागपूर जिल्ह्यातील एकुण लोकसंख्येशी मुख्य कामगार ३५.५३ टक्के सिमांतक कामगार १.९७ टक्के एकूण कामगार ३७.५० टक्के, काम न करणारे ६५.५० टक्के आहे. मुख्य कामगारांपैकी शेतकरी १८.३८ टक्के, शेतमजूर २३.९९ टक्के, पुरक व्यवसाय करणारे २.०१ टक्के आहे. खाणकाम व दगडकाम करणारे २.१९ टक्के, उद्योगधंद्यात काम करणारे २.१७ टक्के, इतर उद्योग करणारे १२.५० टक्के, बांधकाम व्यवसाय करणारे ५.४४ टक्के, व्यापार व वाणिज्य व्यवसाय करणारे ११.६२ टक्के, दळणवळण सारख्या व्यवसायात काम करणारे ६.०४ टक्के, राज्याच्या तुलनेत शेतकऱ्यांचा २९ वा शेतमजुरांचा २२ वा क्रमांक आहे. एकूण कामगारांपैकी शेतकरी व शेतमजूर यांची टक्केवारी ४२ टक्के आहे.

महाराष्ट्र विधानसभा निवडणूक 2019 च्या विदर्भातील निकालाचे राजकीय विश्लेषण

डॉ. मंगेश आचार्य

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, जीवन विकास महाविद्यालय, देवग्राम

प्रस्तावना:

लोकशाहीमध्ये निवडणुकांना अनन्यसाधारण महत्त्व असते. मजबूत लोकशाहीसाठी मतदारांचा सक्रिय सहभाग आवश्यक असतो. महाराष्ट्रामध्ये 21 ऑक्टोबर 2019 रोजी लोकशाहीचा हा उत्सव पार पडला. लोकशाहीच्या या उत्सवात महाराष्ट्राच्या जनतेने मोठ्या हिरिरीने सहभाग घेतला. महाराष्ट्र विधानसभा निवडणुकांमध्ये भाजपने मुसंडी मारत 105 जागा मिळवल्या. बहुमतासाठी आवश्यक असलेल्या 145 चा बहुमताचा आकडा मात्र भारतीय जनता पक्षाला प्राप्त करता येऊ शकला नाही. राज्यातील सर्वात मोठा पक्ष ठरला असला तरी लोकसभा निवडणुकीच्या वेळी भाजप व शिवसेनेची दिसत असलेली लाट मात्र या निवडणुकीत ओसरलेली दिसते. शिवसेना 56 जागा घेऊन दुसऱ्या स्थानावर स्थिरावली. राष्ट्रवादीने काटेकी टक्कर देत 54 जागा मिळवल्या. प्रचारात फारशी चमक न दाखवता काँग्रेसने तब्बल 44 जागा खिशात घातलेल्या आहेत. निवडणुकीत बंडखोर आणि अपक्ष यांचा बोलबाला दिसून आला. या निवडणुकीत एकूण 15 अपक्ष आमदारांच्या मेहनतीला यश मिळून स्वबळावर त्यांनी विधानसभा गाठले आहे. बहुजन विकास आघाडीला तीन जागा मिळालेले आहेत. प्रहारजनशक्ती, एम. आय. एम. व समाजवादी पक्षांना प्रत्येकी दोन जागांवर यश मिळाले आहे. राज ठाकरे यांच्या मनसेला एक जागा प्राप्त झाली आहे. माकप, जनसुराज्य शक्ती, क्रांतीकारीशेतकरी पक्ष, शेकाप, रासप, स्वाभिमानी या सर्व पक्षांना एक-एक जागा जिंकता आल्या आहेत. सत्तेत परिवर्तन घडवून आणने मजबूत लोकशाहीची लक्षणे आहेत. निवडणूकामधील मतदारांच्या वर्तनाचे अध्ययन महत्त्वाचे असते. महाराष्ट्र विधानसभा निवडणूकामध्ये घडून आलेल्या राजकीय परिवर्तनाचे तसेच बदलत्या सत्ता समिकरणाचे अध्ययन या शोधनिबंधात करण्यात आलेले आहे.

विदर्भातील विभाग निहाय जागांची स्थिती:

विदर्भ हा महाराष्ट्रातील राजकारणाच्या केंद्रस्थानी असलेला महत्त्वाचा विभाग आहे. विधानसभा निवडणूकीमध्ये विदर्भातील राजकारणात सुध्दा आश्चर्यकारक उलथापालथ घडून आलेली आहे. बुलढाणा विभागातील सात जागांपैकी भाजपाला तीन जागा प्राप्त झालेल्या आहेत. काँग्रेसला एक जागा, शिवसेनेला दोन तर राष्ट्रवादी काँग्रेसला एक जागा मिळाली आहे.

अकोला विभागातील पाच जागांपैकी भाजपाला चार जागा तर शिवसेनेला एका जागेवर समाधान मानावे लागले. वाशिममध्ये भाजपाला दोन तर काँग्रेसला एक जागा मिळू शकली. अमरावती विभागातून भाजपाला एक, काँग्रेसला तीन, अपक्ष एक, प्रहार दोन, स्वाभिमानी पक्षाला एक जागा प्राप्त झालेली आहे. वर्धा विभागातून भाजपाला तीन तर काँग्रेसला एक जागा मिळाली आहे.

सर्वात मोठ्या नागपूर विभागातून भाजपाला सहा, काँग्रेसला चार, राष्ट्रवादी काँग्रेसला एक तर अपक्षाने एका जागेवर विजय मिळवलेला आहे. भंडारा विभागातून राष्ट्रवादीला एक, अपक्ष एक तर काँग्रेसला एक जागा प्राप्त झालेली आहे. गोंदिया विभागातून भाजपाला एक, राष्ट्रवादी काँग्रेसला एक, अपक्ष एक तर काँग्रेस एक जागी विजय मिळू शकली आहे. गडचिरोली भागातून भाजपाला दोन राष्ट्रवादी काँग्रेसला एक जागा मिळाली तर चंद्रपूरमध्ये भाजपाला दोन काँग्रेसला तीन, अपक्ष एक तर यवतमाळ मधून भाजपाला पाच व शिवसेनेला एक राष्ट्रवादी काँग्रेसला एक जागा मिळाली आहे.

रामजन्मभूमी निर्णय : भारताच्या सहिष्णू वाटचालीसाठी एक आशादायी अवकाश

डॉ. मंगेश आचार्य,
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
जीवन विकास महाविद्यालय, देवग्राम

प्रस्तावना -

अयोध्या भूमी वाद हा स्वतंत्र भारताच्या इतिहासातील सर्वात विवादित काळा अध्याय होता. ९ नोव्हेंबर २०१९ ला या अध्यायाला सर्वोच्च न्यायालयाच्या निर्णयाने पूर्णविराम लागला. या विवादाने भारतीय समाजाचे जवळ-जवळ दोन वर्गात विभाजन करून टाकलेले होते. जवळपास दोन हजार लोकांचा बळी या विवादाने घेतला. इतकी जीवित हानी कदाचित दुसऱ्या कोणत्याच वादाने झाली नसेल. आपल्याच माणसांच्या जीवावर उठवणारा हा विषय होता. ज्याचा लाभ शेजारी शत्रू देशाला आपोआप प्राप्त होत होता. सर्वोच्च न्यायालयाच्या या निर्णयाने द्वेषाच्या गर्तेत लोटलेल्या भारतीय समाजाला पूर्वपदावर येण्यास मदतच होणार आहे. दोन्ही पक्षाला सन्मानजनक न्याय देण्याचा प्रयत्न या निर्णयाद्वारे सर्वोच्च न्यायालयाने केलेला आहे. आपल्या न्यायिक अनुभवाची सर्वोच्च कसोटी लावून पाचही न्यायाधीशाने एकमताने दिलेल्या निर्णयावर आरोप-प्रत्यारोप होत असले तरीही हजारो तथ्यांच्या सखोल अध्ययनानंतर प्रस्थापित न्यायिक प्रक्रियेचा अवलंब करून हा निर्णय घेण्यात आला आहे. त्यामुळे न्यायिक प्रक्रियेच्या वैध-अवैधबाबत शंका करणे योग्य ठरत नाही. सर्वोच्च न्यायालयाच्या या निर्णयाने भारतीय समाजातील बंधुत्वाच्या भावनेची जोपासना करण्यात मदत होईल. देशातील सहिष्णुतेच्या वाटचाली करिता एक आशादायी अवकाश या निर्णयाने निर्माण झालेला आहे. न्यायालयाच्या संवैधानिक पिठाच्या न्यायाधीशांमध्ये एकमत होणे अपवादानेच घडते आणि त्यामुळे या निर्णयाचे अध्ययन करणे महत्त्वाचे ठरते.

समतेच्या व मालकीहक्काच्या सिद्धांताची जोपासना -

अयोध्या विवादाच्या निर्णयप्रक्रियेत सर न्यायाधीश रंजन गोगई, एस. ए. बोबडे, डी. वाय. चंद्रचूड, अशोक भूषण, अब्दुल नजीर या पाच न्यायाधीशांचा समावेश होता. पाचही न्यायाधीशांनी एकमताने अयोध्या प्रकरणावर आपला निर्णय दिला. एकमताने निर्णय आल्यानंतरही या संदर्भात अनेक वादविवाद पुढे आलेले आहेत. सर्वोच्च न्यायालयाने आपल्या निर्णयात स्पष्ट केले की २.७७ एकर विवादित जमीन राममंदीराच्या निर्मितीकरिता शासनाने स्थापन केलेल्या एका विश्वस्त संस्थेला देण्यात यावी. अयोध्येच्या प्रमुख जागेपैकी पाच एकर जमीन मशिदीच्या निर्मितीकरिता देण्यात यावी. विशिष्ट पूर्वप्रहृषित तज्ज्ञ मंडळानी मात्र याकडे बहुसंख्यक समर्थक निर्णय म्हणून पाहिले. सर्वोच्च न्यायालयाचा निर्णय विधिवत प्रक्रियेवर आधारित नसून श्रद्धेवर आधारित असल्याचा आक्षेप त्यांनी मांडला. निर्णयाचे स्वागत करून काहीनी १९८५ च्या विवादाला पूर्णविराम लागल्याने समाधान व्यक्त केले. निर्णयात संवैधानिक पिठाच्या न्यायाधीशांमध्ये एकमत होणे हेच अपवादाने घडते. त्यामुळे या निर्णयाचे अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. "न्यायाधीशांच्या संवैधानिक पीठाने या विवादात एकमताने निर्णय देणे चमत्कार आहे असे मत इंग्लंडच्या वार विद्यापीठाचे कायदे तज्ज्ञ प्राध्यापक उपेंद्र बक्षी यांनी म्हटले आहेसर न्यायाधीश रंजन गोगई यांनी ४१ दिवसांच्या संक्षिप्त कालावधीत सुनावणीदरम्यान पाचही न्यायाधीशांचे एकमत घडवून आणून अशक्यप्राय गोष्ट शक्य करून दाखवलेली आहे.

निष्पक्ष व संपूर्ण न्याय -

संवैधानाच्या १४२ व्या कलमातील निष्पक्षपातीपणा या तत्वाला अनुसरून या निर्णयात सर्वोच्च न्यायालयाने पाच एकर भूमी मुस्लिमांना देण्याचे सांगितले. समतेच्या तत्वाचा अवलंब करून व शतकानुशतके चालत आलेल्या पूजेला साक्ष माणून विवादित भूमी हिंदू पक्षाला सोपविण्याचा निर्णय सर्वोच्च न्यायालयाने या प्रकरणात घेतलेला आहे. मालकी हक्काच्या प्रकरणात केवळ एक पक्ष विजयी ठरतो. निर्णयात रामलला विराजमानाला मालकीहक्क सर्वोच्च न्यायालयाने बहाल केलेला आहे. निष्पक्षपाती तत्वाला अनुसरून सर्वोच्च न्यायालयाने निर्णय दिल्यामुळे मुस्लिम बांधवांना पाच एकर जमीन ही अयोध्येच्या प्रमुख ठिकाणी प्राप्त होऊ शकते हे सुद्धा सत्य आहे. सर्वसम्मती व एकमत या बरोबरच विवादित, विघटनकारी आणि अकालनिय अशा विवादांमध्ये निष्पक्षपातीपणा व समतेच्या तत्वाची सर्वोच्च कसोटी सर्वोच्च न्यायालयाला लावावी लागली. यासाठी राजकीय विचारक घरेस्टॉटल पासून ते रोमन ब्रिटिश विचारवंतांच्या आणि भारताच्या अन्य न्यायालयाने दिलेल्या निर्णयांचे अध्ययन करण्यात आले. या संदर्भात सर्वोच्च न्यायालयाने स्पष्ट केले की, "निष्पक्षपातीपणा शुद्ध न्यायचा पर्याय नाही तरीही तो एक प्रकारचा न्याय आहे या निर्णयात स्पष्ट करण्यात आले आहे की न्याय निष्पक्षपातीपणा आणि सद्दिवेक न्यायपूर्ण निर्णयापर्यंत पोहोचण्याचा मार्ग आहे. सर्वोच्च न्यायालयाच्या अधिकार क्षेत्रांमध्ये येणाऱ्या न्यायासाठी आवश्यक त्या सर्व बाबींवर सर्वोच्च न्यायालय निर्णय घेऊ शकते. या निर्णयाची अंमलबजावणी संसदेच्या कायद्याप्रमाणेच

21. Women Sarpanch of Maharashtra: Development and Participation

Dr. Mangesh G. Acharya

Assistant Professor, Department of Political science, Jeevan Vikas Mahavidyalya, Devgram.

Summary

This research is an analytical study of the work of politically participating women in local bodies in Maharashtra. This topic has been selected for the qualitative study of the problems that arise when women are involved in politics and women leadership. Social factors that have a negative impact on women's leadership have been excluded from the study. Also, what is the role of women leadership in development work? The efficiency of any leadership requires practice when the situation is adverse. The study shows that women in Maharashtra have made strenuous efforts to prove themselves at all levels. In terms of efficiency, they appear to be the most capable, efficient and effective. It was clear from the study that he had adopted a transformative, restrained, peaceful and educational path as a sarpanch even in normal and destitute conditions.

Key words: Women Sarpanch, Leadership, Responsibility, Local Self Government, Developmental Role, Maharashtra

Introduction

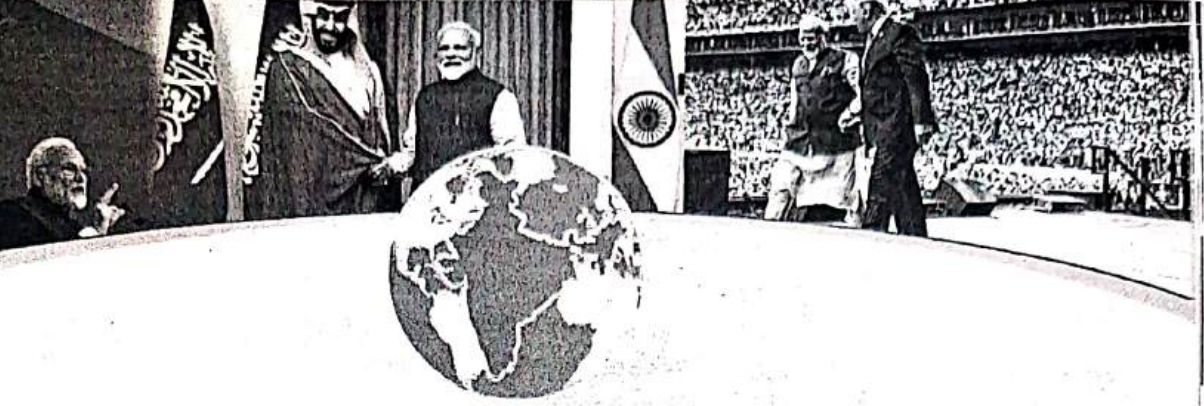
The 73rd Amendment provides that one-third or 33 per cent of the seats in the Panchayat Raj system should be reserved. But the representation of women in Panchayat state institutions in Maharashtra is 50 per cent. Recently, most of the women have become aware and have started actively participating in the affairs of the panchayat. The decision making process and the language used in the meeting became more limited as 50 per cent of the members attending the Gram Panchayat meeting were women and 50 per cent were women. This important advantage is due to the participation of women. Through the participation of women in the Panchayat system, women began to realize their rights. We are becoming more aware of our place and role in that society. They have become more serious about their existence. While all this is happening, masculinity is not over yet. The secondary position of women in society is still maintained today. This cannot be denied.

According to the amendment, 33 per cent reservation was given to women in local bodies. This provision was also applied for the post of office bearers of local bodies. As a result, he

WORLD
ECONOMIC
FORUM

COMMITTED TO
IMPROVING THE STATE
OF THE WORLD

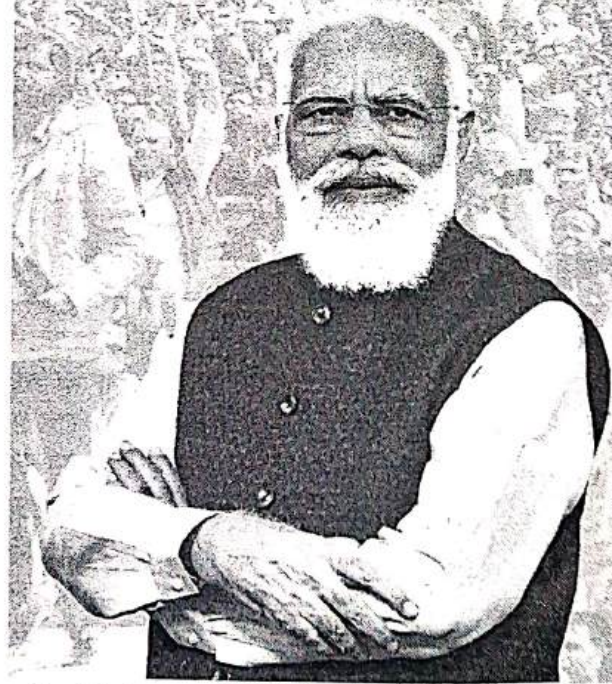
विभाग ८ : कर्तृत्वदर्शन

आंतरराष्ट्रीय संस्था आणि संघटना

डॉ. मंगेश गोविंदराव आचार्य

गेल्या सात वर्षांत मोदींनी जागतिक व्यासपीठावर भारताची भूमिका बदलण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी सूचित केले की भारत आंतरराष्ट्रीय व्यवस्थेचे प्राधान्यक्रम निश्चित करण्यास सक्षम आहे. जागतिक स्तरावर भारताने स्वतःच्या काही भूमिका स्पष्ट केल्या आहेत. मागील सात वर्षांत ज्या आंतरराष्ट्रीय संघटनांच्या व्यासपीठावर भारत आपली कणखर भूमिका घेत आला आहे, त्या संघटनांचा परिचय एक भारतीय नागरिक म्हणून करून घेणे आपणा सर्वांसाठी अत्यंत महत्त्वाचे ठरते.

लोकनेता ते विश्वनेता : नरेंद्र मोदी | २९३

डॉ. प्रतिभा टावरी

सहयोगी प्राध्यापक व प्रमुख
राज्यशास्त्र विभाग
पो. सं. कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
खामगांव, जि. मुलडागा

- एम. ए. घतुर्थ मेरिट संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ
- पीएच. डी. संशोधनाचा विषय : माहितीचा अधिकार
- पदवी वर्ग ३१ वर्षे अध्यापन कार्याचा अनुभव
- संयोजक : महिला सक्षमीकरण कक्ष, गो. सं. महाविद्यालय, खामगाव
- राक्षक : महाविद्यालय विकास समिती, गो. सं. महाविद्यालय, खामगाव
- अध्यक्ष : तुषार महिला नगरी राहकारी पलसंस्था, खामगाव
- उपाध्यक्ष : नेयर संस्था खामगाव
- एक राष्ट्रीय व एक राज्य स्तरिय परिषदेचे यशस्वी आयोजन
- तीन संदर्भ ग्रंथ प्रकाशित
- ३० पेक्षा जास्त शोधनिबंध शोधपत्रिका व पुस्तकांमध्ये प्रकाशित
- आंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय, राज्यस्तरिय परिषदांमध्ये ५० पेक्षा जास्त शोधनिबंधांचे सादरीकरण
- महिला सक्षमीकरण व उद्योजकता विकास संदर्भातील कार्यासाठी व्हीएसपी मंडळ व लॉयन्स क्लब खामगाव आणि संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठाद्वारे सन्मानित.
- ८ मार्च २०२० (जागतिक महिला दिन) रोजी कॅबीनेट मंत्री डॉ. राजेंद्र शिंगणे यांच्या हस्ते सन्मानित.
- पुरस्कार : आदर्श शिक्षक पुरस्कार (२०१८) द्वारा : व्हीएसपी मंडळ, खामगाव

डॉ. संगीता भांगडिया (मालानी)

एम. ए., पीएच. डी.
सहाय्यक प्राध्यापक व राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख
नारायणराव राणा महाविद्यालय धरनेरा नेत्ये
जि. अमरावती

- संशोधन विषय : पश्चिम विदर्भातील जिल्हा परिषदेतील महिला प्रतिनिधींचा राजकीय सहभागाचे विश्लेषणात्मक अध्ययन
- पदवी वर्ग २४ वर्षे अध्यापन कार्याचा अनुभव
- दोन संदर्भ ग्रंथ प्रकाशित : भारतीय संविधान - वस्तुनिष्ठ प्रश्न, जिल्हा परिषदेतील महिला प्रतिनिधींची राजकीय जमती व सहभाग
- २० पेक्षा जास्त शोधनिबंध शोधपत्रिका व पुस्तकांमध्ये प्रकाशित
- आंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय, राज्यस्तरिय परिषदांमध्ये १० पेक्षा जास्त शोधनिबंधांचे सादरीकरण

Aadhar Publications
(National Publishers)

New Hanuman Nagar, Akhori of Patharjoshi Marg, VAW Road, Amravati - 44601
Email - aadharpublication@gmail.com. M.: 9925560278

ISBN: 978-81-9064-11-4

स्वातंत्र्योत्तर भारतीय स्त्री-पुरुष समतामूलक समाज रचना

स्वातंत्र्योत्तर भारतातील स्त्री-पुरुष समतामूलक समाज रचना (स्थिती, गती आणि आम्ही)

संपादक

डॉ. प्रतिभा टावरी

डॉ. संगीता भांगडिया (मालानी)

13	स्त्री पुरुष असमानता : एक अध्ययन डॉ. माया एस. वाटाणे	94
14	स्त्री-पुरुष समानता और हिंदी साहित्य : प्रभाव एवं परिवर्तन प्रा. छाया गुलाबराव जाधव	102
15	स्वातंत्र्योत्तर भारतातील स्त्री - पुरुष समानतासुलक समाज रचना (स्थिती, गती आणि आम्ही) अनामिका पांडे	106
16	तृतीयपंथीयांचे मानवी हक्क : स्वरूप आणि वास्तविकता डॉ. प्रतिभा ए. टावरी डॉ. संदीप बी. काळे	110
17	स्त्री - पुरुष समानता व भारतीय संविधान - तत्व व व्यवहार प्रा.डॉ. अलका का. जाधव	115
18	भारतातील स्त्री-पुरुष समानतेचे जागतिक स्तरावरील स्थान: एक तुलनात्मक अध्ययन डॉ. मंगेश आचार्य	121
19	आधुनिक भारतातील स्त्री व शिक्षण डॉ. मनिषा यादव	129
20	भारतीय समाज व स्त्री-पुरुष समानतेची वास्तविकता प्रा. गोपालकृष्ण श्री. राखोडे	136
21	स्त्री-पुरुष समानता आणि भारतीय संविधान : तत्व आणि व्यवहार प्रा.डॉ.लक्ष्मण एफ. शिराळे	143
22	Gender Equality and Indian Family, Social Life: Condition and Direction Ku. Namrata S. Rajgure	151

भारतातील स्त्री-पुरुष समानतेचे जागतिक स्तरावरील स्थान: एक तुलनात्मक अध्ययन

डॉ. मंगेश आचार्य

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख

जीवन विकास महाविद्यालय, देवग्राम

सारांश:

दुर्दैवाने गुलाम भारतात सामाजिक भेद निर्माण करून राज्यकारभार सुरू झाला. स्वातंत्र्यानंतरही भारतीय समाजात स्त्री-पुरुष असमानता कायम राहिली परंतु कालांतराने हळूहळू सामाजिक भान, शासनप्रणालीची जाणीव आणि राजकीय सहभाग वाढल्याने ही विषमता कमी झाली. महिलांना जागृत करण्यात तांत्रिक प्रगतीने महत्त्वाची भूमिका बजावली. आज मोठ्या संख्येने महिला संबंधित ठिकाणी त्यांच्या समस्या मांडून त्या सोडवण्यास सक्षम आहेत. कुटुंबातील महिलांच्या सन्मानाची भावना देखील वाढीस लागली आहे. सशक्त समाजासाठी शिक्षण, आरोग्य, अन्न या गोष्टी अपरिहार्य आहेत. महिला व मुलींच्या शिक्षणाकडे समाजाचा दृष्टिकोन सकारात्मक झाला आहे. आज महिलांनी अनेक महत्त्वाच्या ठिकाणी आपले विक्रम प्रस्थापित केले आहेत. महिलांच्या समोर अजूनही अनेक आव्हाने आहेत. ग्रामीण भागातील महिलांमध्ये आरोग्य जागृती हे मोठे आव्हान आहे. स्त्री-पुरुष समानता ही आपल्या देशात राबविण्यात गेलेली सर्वात मोठी समाज सुधारणेची मोहीम आहे. वर्षानुवर्षे ती अवीरतपणे सुरू आहे तरीही अपेक्षित यश प्राप्त झाल्याचे दिसत नाही. उलट स्त्री-पुरुष समानतेचा प्रश्न नवनव्या रूपाने समाजापुढे येतच राहतो. जागतिक स्तरावरील भारताच्या या बाबतच्या कामगिरीचा लेखा-जोखा मांडण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत शोध निबंधात करण्यात आलेला आहे.

मुख्य शब्द: स्त्री, लिंग संवेदना, स्त्री-पुरुष समानता, महिला प्रतिष्ठा, महिला सुरक्षा

प्रस्तावना:

राष्ट्राच्या विकासासाठी समाजातील स्त्री-पुरुष समानता अत्यंत महत्त्वाची आहे. स्त्री आणि पुरुष हा समाजाचा पाया आहे. त्यामुळे स्त्री-पुरुष समानतेच्या पायावरच राष्ट्राच्या विकासाची उभारणी होऊ शकते. लिंग आधारित भेदभाव भारतात अजूनही कार्यरत आहे. जन्मापासून मृत्यूपर्यंत, शिक्षणापासून नोकरीपर्यंत सर्वत्र लैंगिक भेदभाव स्पष्टपणे दिसून येतो. हा भेदभाव कायम ठेवण्यात सामाजिक आणि राजकीय पैलू खूप मोठी भूमिका बजावतात. आंतरराष्ट्रीय महिला दिन 2022 ची थीम/संदर्भ 'जेंडर

भारतीय राज्यव्यवस्थेतील स्वातंत्र्योत्तर काळातील स्थित्यंतरे : एक राजकीय विश्लेषण

डॉ. मंगेश गोविंदराव आचार्य
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, जीवन विकास महाविद्यालय, देवग्राम

सारांश:

भारत स्वातंत्र्याचा अमृतमहोत्सव साजरा करित आहे. या काळात देशाने प्रत्येक क्षेत्रात विक्रम करून प्रगती साधली आहे. देशाच्या योजना आणि कार्यक्रम देखील विकासाच्या दिशेने जात आहेत. भारताने आपली अणुशक्तीही वाढवली आहे. मेट्रो ट्रेनपासून संगणकापर्यंत सर्वच आधुनिक तंत्रज्ञान भारतीय नागरिकांच्या जीवनाचा एक भाग बनले आहे. भारत आज जगातील आघाडीच्या देशांच्या खांद्याला खांदा लावून प्रगतीच्या मार्गावर पुढे जात आहे. देशाला स्वातंत्र्य मिळाल्यापासून ते आत्तापर्यंत देशवासियांनी बरेच चढउतार पाहिले. भूतकाळातील अशा काही घटना व घडामोडीचा आढावा या लेखात घेण्यात आला आहे.

मुख्य शब्द: संविधान, स्वातंत्र्य, जागतिकीकरण, प्रजासत्ताक, भारतीय लोकशाही

प्रस्तावना:

भारत स्वतंत्र झाल्यापासूनचा विकास स्पृहणीय आहे. स्वातंत्र्यकाळाचे चार प्रमुख टप्पे पडतात. पहिला, पंडितजींच्या नेतृत्वाखालचा 1947 ते 1962. नंतर, 1962 ते 1977 हा दुसरा. 1977 ते 1991 हा तिसरा आणि तिथपासून आजवरचा चौथा. पहिल्या टप्प्यात पायाभरणी झाली. मात्र, 1962 च्या चिनी आक्रमणाने जबरदस्त झटका-बसला. तो नेहरूयुगाचा एका अर्थाने अस्त होता. नंतर लगेच पाकिस्तानवर १९६५ चा विजय, हरित क्रांती, बांगला देशाची निर्मिती या उत्कर्षबिंदूनंतर आणीबाणीच्या आघाटाने व ऐतिहासिक सत्तांतराने हा काळ संपतो. तिसरा काळावधी राजकीय अस्थिरता, अनेक सत्तांतरे, इंदिराजींची हत्या आणि अखेर उमद्या राजीव गांधींना गमावणे या शोकांतिकेने संपतो. 1991 पासून मात्र गेली तीन दशके बऱ्याच प्रमाणात राजकीय स्थैर्य, आर्थिक आघाडीवर अफाट प्रगती आणि विश्वाच्या अंगणात भारताची वाढती प्रतिष्ठा अशी आहेत. आज कोरोनाच्या संकटाने आपण त्रासून व ग्रासून गेलो आहोत. मात्र, एक देश म्हणून कोलमडून पडलेलो नाही; उलट, जरा मोकळीक मिळताच अर्थव्यवस्था आणि समाजव्यवहार दामदुपटीने द्रौडू लागतात. लक्षात येत नसले तरी गेल्या तीन दशकांमध्ये आपण जे कमावले आहे; ते आज तारते आहे. कोरोना असतानाही ऑलिंपिकमधील विक्रमी कामगिरीचा देशव्यापी जल्लोष करण्याइतकी उमेद आणि रंग भारतीयांच्या मनात व मनगटात आहे.

भारतीय स्वातंत्र्याची घोषणा:

15 ऑगस्ट 1947 रोजी माजी पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी 14 ऑगस्टच्या मध्यरात्री देशाला संबोधित केले आणि भारताचे स्वातंत्र्य घोषित केले. हा दिवस भारताच्या इतिहासात सुवर्ण अक्षरांनी लिहिला गेला. या दिवसापासून भारत ब्रिटिशांच्या राजवटीपासून मुक्त झाला. 13 सप्टेंबर 1947 रोजी तत्कालीन पंतप्रधान जवाहरलाल नेहरूंनी फाळणीअंतर्गत 40 लाख हिंदू-मुस्लिमांच्या निर्वासनाची सूचना केली. 30 जानेवारी 1948 ला राष्ट्रपिता महात्मा गांधी दिल्लीतील बिरला हाऊसमध्ये उपस्थित असताना संध्याकाळी नथुराम गोडसेने महात्मा गांधी यांची हत्या केली. महात्माजींच्या हत्येने मोठा आघात भारतीय जनमानसावर झाला. देशाने भारत मातेचा सच्चा सुपुत्र गमावला.

// जे. पी. आंदोलन व 'समग्र क्रांती'

• डॉ. मंगेश आचार्य

राष्ट्राला सर्वतोपरी मानणारे आणि एकट्याने तत्कालीन इंदिरा सरकारला दिवसा-ढवळ्या तारे दाखवणारे जयप्रकाश नारायण भारतीय राजकारणाचे महानायक ठरतात. आजचे बहुतेक नेते जेपींना आपले गुरू मानून मुख्यमंत्री-पदापर्यंत पोहचलेले आहेत. लालू यादव,

प्रसिद्ध भाषणात म्हणाले होते की, "भ्रष्टाचार निर्मूलन, बेरोजगारी निर्मूलन, शिक्षणात क्रांती आणणे इत्यादी गोष्टी आजच्या व्यवस्थेद्वारे पूर्ण होऊ शकत नाहीत; कारण ते या व्यवस्थेनेच निर्माण केलेले आहेत. जेव्हा संपूर्ण व्यवस्था बदलली जाईल तेव्हाच ती पूर्ण होऊ शकतात

५ जून १९७४ रोजी जयप्रकाश त्यांच्या प्रसिद्ध भाषणात म्हणाले होते की, "भ्रष्टाचार निर्मूलन, बेरोजगारी निर्मूलन, शिक्षणात क्रांती आणणे इत्यादी गोष्टी आजच्या व्यवस्थेद्वारे पूर्ण होऊ शकत नाहीत; कारण ते या व्यवस्थेनेच निर्माण केलेले आहेत. जेव्हा संपूर्ण व्यवस्था बदलली जाईल तेव्हाच ती पूर्ण होऊ शकतात आणि संपूर्ण व्यवस्था बदलण्यासाठी संपूर्ण क्रांती आवश्यक आहे." ५ जून १९७४ च्या भव्य सभेत 'संपूर्ण क्रांती'चे दोन शब्द प्रथमच जेपींनी उच्चारले आणि इंदिरा सरकार कोसळले. बिहार आणि भारतात पसरलेल्या भ्रष्टाचारामुळे त्यांनी ही क्रांती सुरू केली. बिहारमधील ठिणगी भारतभर कधी पसरली ते तत्कालीन सत्तेला कळलेच नाही.

नितीशकुमार, मुलायमसिंह यादव, रामविलास पासवान, जॉर्ज फर्नांडिस, सुशीलकुमार मोदी असे अनेक नेते एकेकाळी जयप्रकाश नारायण यांचे शिष्य मानले जात. परंतु सत्तेच्या लालसेने त्यांना जयप्रकाश नारायण यांच्या विचारसरणीचा विसर पडला. त्या काळातील सर्वात शक्तिशाली नेत्या इंदिरा गांधी यांच्याशी लढण्याचा निर्धार करून गांधी सत्ता हलवून टाकण्याचे काम जेपींनी केले होते. जयप्रकाश नारायण यांनी भाजपाच्या भविष्याचाही मार्ग निश्चित केला होता.

५ जून १९७४ रोजी जयप्रकाश त्यांच्या

आणि संपूर्ण व्यवस्था बदलण्यासाठी संपूर्ण क्रांती आवश्यक आहे." ५ जून १९७४ च्या भव्य सभेत 'संपूर्ण क्रांती'चे दोन शब्द प्रथमच जेपींनी उच्चारले आणि इंदिरा सरकार कोसळले. बिहार आणि भारतात पसरलेल्या भ्रष्टाचारामुळे त्यांनी ही क्रांती सुरू केली. बिहारमधील ठिणगी भारत-भर कधी पसरली ते तत्कालीन सत्तेला कळलेच नाही.

जयप्रकाश यांच्या दृष्टीने पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांचे सरकार भ्रष्ट आणि अलोकतांत्रिक बनले होते. १९७५ मध्ये कनिष्ठ न्यायालयात

चीनची कर्जनीती आणि विस्तारवादी धोरण

डॉ. मंगेश गोविंदराव आचार्य

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, जीवन विकास महाविद्यालय, देवग्राम

सारांश:

चीनचे विस्तारवादी धोरण हे आज संपूर्ण जगापुढे एक नवे आव्हान आहे. चीन आपल्या या धोरणामुळे अनेक देशांना आपला आर्थिक गुलाम कसा बनवतो? जगातील बहुतेक देश चीनच्या जाळ्यात कसे अडकतात आणि चीनची गुप्त विस्तारनीती काय आहे? यावर आज सर्वच राष्ट्र विचार करायला लागलेली आहे. कर्ज देवून चीन गरीब देशांना आपल्या जाळ्यात अडकवतो हे माहीत असूनही अनेक देश कर्ज घेण्यापासून मागे हटत नाहीत. चीनने आतापर्यंत आयएमएफने आणि जागतिक बँकेने जेवढे कर्ज दिले आहे त्यापेक्षा जास्त कर्ज वाटप केले आहे. आतापर्यंत चीनने वेगवेगळ्या देशांना भारताच्या जीडीपीच्या दुप्पट कर्ज दिले आहे. चीनचे हे कर्ज इतके जास्त आहे की, डॅंगनच्या विळख्यातून बाहेर पडणे त्यांच्यासाठी आता अशक्य आहे. प्रस्तुत संशोधन लघुनिबंधात चीनच्या विस्तारवादी धोरणाचा व चीनच्या कर्ज नीतीचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे.

मुख्य शब्द: विकास, जागतिक सहकार्य, विस्तारवाद, आणि गोपनीयता

प्रस्तावना:

अनेक देश आता चीनच्या कर्जाच्या ओझ्याखाली दबलेले आहेत. यामध्ये श्रीलंका, पाकिस्तान, नायजेरिया, बांगलादेश, इंडोनेशिया, मलेशिया, यूएई आणि सिंगापूर यासारख्या अनेक देशांचा समावेश आहे. 'ब्लेट अँड रोड' योजनेने १०० देशांना जोडण्याचे स्वप्न सजवणाऱ्या चीनने अनेक देशांना कर्ज पुरवून आपली विस्तारवादी नीती राबविण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. अमेरिकेची डॉलर मुत्सद्देगिरी आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत देशांना अनुकूल करण्यासाठी होती, तर चीनच्या कर्जामुळे अनेक गरीब देशांना कंगाल करून सोडले जाते. चीनने सुमारे \$४५ अब्ज डॉलरचे विदेशी कर्ज वितरित केले आहे. ज्या देशांची केंद्रीय संरचना कमकुवत आहे आणि सरकार त्यांचे षडयंत्र समजू शकले नाही अशा देशांना हे कर्ज देण्यात आले आहे. २०२० मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या एका अहवालात असा दावा करण्यात आला आहे की, चीनने आतापर्यंत विविध देशांना विकासाच्या नावाखाली ५.६ ट्रिलियन डॉलर्सचे कर्ज वाटप केले आहे आणि ही रक्कम भारताच्या अर्थव्यवस्थेच्या दुप्पट आहे. यासोबतच जगात द्विपक्षीय संबंधांतर्गत वितरित करण्यात आलेल्या कर्जापैकी ६५ टक्के कर्ज एकट्या चीनने वितरित केली आहेत. सन २०१७ मध्ये, चीन सरकारने एक श्वेतपत्रिका जारी केली होती, ज्यामध्ये त्यांनी वितरित केलेल्या लोकांना 'आंतरराष्ट्रीय विकास सहकार्य' असे संबोधले होते आणि त्यांनी आपल्या देशाला सांगितले होते की, त्यांनी विविध देशांना दिलेले कर्ज हा "साउथ-साउथ कॉपरेशन" चा एक भाग आहे. पण, वस्तुस्थिती अगदी वेगळी आहे. चीनने पाकिस्तान आणि श्रीलंकेसह जगातील ५८ देशांना पूर्णपणे कर्जाच्या जाळ्यात अडकवले आहे.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये:

प्रस्तुत संशोधन निबंधाची उद्दिष्ट्ये खालील प्रमाणे आहेत.

- चीनच्या विस्तारवादी धोरणाचे राजकीय विश्लेषण करणे
- चीनच्या कर्जनीतीचे गरीब देशांवरील परिणाम जाणून घेणे
- श्रीलंका-पाकिस्तान व इतर देशांच्या राजकीय आणि आर्थिक स्थितीवर चीनच्या प्रभावाचे विश्लेषण करणे
- जागतिक व्यासपीठावर चीनचा वाढत्या प्रभावाची कारणमीमांसा करणे

भारतातील प्राचीन गणराज्य : एक राजकीय विश्लेषण

डॉ. मंगेश गोविंदराव आचार्य *

सारांश:

इसवी सन पूर्व ६ व्या शतकात, आपल्याला उत्तर भारतात मोठ्या संख्येने गणराज्ये आढळतात आणि यापैकी अनेकांवर राजे नव्हते, तर लहान प्रजासत्ताक किंवा घराणे होते. तो बुद्धाचा काळ होता आणि म्हणून या काळातील गणराज्यांना श्रुद्धयुगातील गणराज्ये असे म्हटले जाते. ही केवळ भारतातीलच नव्हे तर जगातील सर्वात जुनी अस्तित्वात असलेली राज्ये होती, त्यामुळे प्राचीन काळात संविधानाच्या प्रजासत्ताक स्वरूपाचा प्रयोग करण्यात अभिमान बाळगणाऱ्या देशांपैकी भारत एक आहे. त्यावेळी भारतातील गणराज्य राज्यांचे अस्तित्त्व सर्व अभ्यासकांनी मान्य केले असले तरी त्यांच्या संघटनेच्या रूपाने त्यांची विभागणी झाली आहे. निवडणुकीची पद्धत आणि मतदारांची पात्रता याबाबत अभ्यासकांमध्ये एकमत नाही. बौद्ध स्त्रोत लिच्छवींच्या पूर्वीच्या गणराज्याविषयी पुरेशी माहिती देतात, तरीही त्याचे स्वरूप आणि संविधान याबाबत विद्वानांचे एकमत नाही. काही अभ्यासकांनी असे मत व्यक्त केले आहे की लोकसंख्येतील प्रत्येक प्रौढ व्यक्तीने प्रशासनात भाग घेतलाय हा अधिकार फक्त क्षत्रियांनाच होता असे काही इतरांचे म्हणणे आहे आणि तरीही इतरांनी असे मत व्यक्त केले की केवळ संयुक्त कुटुंबाच्या प्रमुखाला प्रशासनात भाग घेण्याची परवानगी होती. बहुतेक विद्वानांचे मत वरील मतांच्या फरकांच्या आधारावर विभागले गेले आहे. प्राचीन भारतातील विविध गणराज्यांचा अभ्यास या लघुशोध निबंधात करण्यात आला आहे.

मुख्य शब्द: गणराज्य, राजेशाही, संघ, गणसभा, शलाका, जनपद

प्रस्तावना:

भारतात सदैव निरंकुश राजांचे शासन होते अशी धारणा सुरवातीला ब्रिटिश इतिहासकारांची होती. पूर्वी पासून भारतीय निरंकुशतेच्या अधीन होते असे त्यांना वाटायचे. परंतु 1903 मध्ये रिज डेविडस यांनी आपल्या संशोधनाद्वारे स्पष्ट केले की प्राचीन भारतात राजतंत्र सह गणराज्य सुद्धा अस्तित्वात होते. सर्वप्रथम काशी प्रसाद जयस्वाल यांनी भारतातील प्राचीन काळातील राज्य पद्धतीबाबत भाष्य केले होते. त्यांच्या नुसार भारतात दोन प्रकारचे राज्य होते त्यापैकी एक होते राजाधिनि (राजतंत्र) आणि दुसरे होते गणाधिनि (गणतंत्र) काशी प्रसाद जयस्वाल पहिले भारतीय होते ज्यांनी अशा प्रकारचे स्पष्टीकरण केले होते. गण किंवा अनेक व्यक्तींच्या शासनाला गणाधिनि म्हटले जाते.

दुसऱ्या शतकातील बौद्ध ग्रंथ अवदानशतकानुसार मध्यप्रदेशातील काही व्यापारी दक्षिण भारतात गेले असता त्यांना राज्य व्यवस्थेविषयी विचारण्यात आले होते तेव्हा त्यांनी उत्तर दिले होते की काही गणाधिनि आहेत तर काही राजाधिनि. गणतंत्र असलेल्या ठिकाणी जैन भिक्षुकांना जाण्यास मनाई करण्यात आली होती. अशा प्रकारचा उल्लेख जैन ग्रंथ आचारंगसूत्र या ग्रंथात आलेला आहे. पाणिनी ने सुद्धा संघ यास राजतंत्र पासून विभक्त केलेले होते त्यांनी गणांस संघाचा पर्याय मानले होते. कौटिल्याच्या अर्थशास्त्र या ग्रंथात सुद्धा प्राचीन काळात दोन प्रकारच्या संघराज्यांचा उल्लेख आढळतो. त्यापैकी एक होते वार्ताशास्त्रोपजीवी म्हणजेच व्यापार, कृषी, पशुपालन आणि युद्ध यावर आधारित असलेले तर दुसरे होते राजशब्दोपजीवी म्हणजेच जिथे राज्याची उपाधी धारण केलेले राज्य आहे. पहिल्या वर्गामध्ये कंबोज तथा सुराष्ट्र यांच्यासह क्षत्रियांच्या संबंधाबाबत म्हटले गेले आहे तर दुसऱ्या वर्गामध्ये लीछवी, वृज्जीवी, मल्ल, मद्र, कुकर, पांचाल इत्यादीची गणना केली गेली. वास्तविकतेत संघ आणि गण दोन्ही समानार्थी होते आणि देशाच्या अनेक भागांमध्ये प्रचलित राजकीय संस्था म्हणून प्रचलित होत्या.

युनानी रोमन लेखकांनी सुद्धा प्राचीन भारतात गणराज्यांचे अस्तित्त्व असल्याचे स्वीकारलेले आहेत. त्यांच्या म्हणण्यानुसार सिकंदराचे जेव्हा भारतात आक्रमण झाले तेव्हा पंजाब आणि सिंधू प्रांतात अनेक गणराज्ये होते जे राजतंत्र पेक्षा भिन्न होते.

भारतीय राज्यव्यवस्थेतील स्वातंत्र्योत्तर काळातील स्थित्यंतरे : एक राजकीय विश्लेषण

डॉ. मंगेश गोविंदराव आचार्य
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, जीवन विकास महाविद्यालय, देवग्राम

सारांश:

भारत स्वातंत्र्याचा अमृतमहोत्सव साजरा करित आहे. या काळात देशाने प्रत्येक क्षेत्रात विक्रम करून प्रगती साधली आहे. देशाच्या योजना आणि कार्यक्रम देखील विकासाच्या दिशेने जात आहेत. भारताने आपली अणुशक्तीही वाढवली आहे. मेट्रो ट्रेनपासून संगणकापर्यंत सर्वच आधुनिक तंत्रज्ञान भारतीय नागरिकांच्या जीवनाचा एक भाग बनले आहे. भारत आज जगातील आघाडीच्या देशांच्या खांद्याला खांदा लावून प्रगतीच्या मार्गावर पुढे जात आहे. देशाला स्वातंत्र्य मिळाल्यापासून ते आत्तापर्यंत देशवासियांनी बरेच चढउतार पाहिले. भूतकाळातील अशा काही घटना व घडामोडींचा आढावा या लेखात घेण्यात आला आहे.

मुख्य शब्द: संविधान, स्वातंत्र्य, जागतिकीकरण, प्रजासत्ताक, भारतीय लोकशाही

प्रस्तावना:

भारत स्वतंत्र झाल्यापासूनचा विकास स्पृहणीय आहे. स्वातंत्र्यकाळाचे चार प्रमुख टप्पे पडतात. पहिला, पंडितजींच्या नेतृत्वाखालचा 1947 ते 1962. नंतर, 1962 ते 1977 हा दुसरा. 1977. ते 1991 हा तिसरा आणि तिथपासून आजवरचा चौथा. पहिल्या टप्प्यात पायाभरणी झाली. मात्र, 1962 च्या चिनी आक्रमणाने जबरदस्त झटका बसला. तो नेहरूयुगाचा एका अर्थाने अस्त होता. नंतर लगेच पाकिस्तानवर १९६५ चा विजय, हरित क्रांती, बांगला देशाची निर्मिती या उत्कर्षबिंदूनंतर आणीबाणीच्या आघाताने व ऐतिहासिक सत्तांतराने हा काळ संपतो. तिसरा कालावधी राजकीय अस्थिरता, अनेक सत्तांतरे, इंदिराजींची हत्या आणि अखेर उमद्या राजीव गांधींना गमावणे या शोकांतिकेने संपतो. 1991 पासून मात्र गेली तीन दशके बऱ्याच प्रमाणात राजकीय स्थैर्य, आर्थिक आघाडीवर अफाट प्रगती आणि विश्वाच्या अंगणात भारताची वाढती प्रतिष्ठा अशी आहेत. आज कोरोनाच्या संकटाने आपण त्रासून व ग्रासून गेलो आहोत. मात्र, एक देश म्हणून कोलमडून पडलेलो नाही; उलट, जरा मोकळीक मिळताच अर्थव्यवस्था आणि समाजव्यवहार दामदुपटीने दौडू लागतात. खळात येत नसले तरी गेल्या तीन दशकांमध्ये आपण जे कमावले आहे; ते आज तारते आहे. कोरोना असतानाही ऑलिंपिकमधील विक्रमी कामगिरीचा देशव्यापी जल्लोष करण्याइतकी उमेद आणि रंग भारतीयांच्या मनात व मनगटात आहे.

भारतीय स्वातंत्र्याची घोषना:

15 ऑगस्ट 1947 रोजी माजी पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी 14 ऑगस्टच्या मध्यरात्री देशाला संबोधित केले आणि भारताचे स्वातंत्र्य घोषित केले. हा दिवस भारताच्या इतिहासात सुवर्ण अक्षरांनी लिहिला गेला. या दिवसापासून भारत ब्रिटिशांच्या राजवटीपासून मुक्त झाला. 13 सप्टेंबर 1947 रोजी तत्कालीन पंतप्रधान जवाहरलाल नेहरूंनी फाळणीअंतर्गत 40 लाख हिंदू-मुस्लिमांच्या निर्वासनाची सूचना केली. 30 जानेवारी 1948 ला राष्ट्रपिता महात्मा गांधी दिल्लीतील बिरला हाऊसमध्ये उपस्थित असताना संध्याकाळी नथुराम गोडसेने महात्मा गांधी यांची हत्या केली. महात्माजींच्या हत्येने मोठा आघात भारतीय जनमानसावर झाला. देशाने भारत मातेचा सच्चा सुपुत्र गमावला.

कुटुंबकवी: संत चोखामेळा

प्रा. प्रवीण धारपुरे
जीवन विकास महाविद्यालय, देवग्राम
ता. नरखेड, जि. नागपूर

*****

वारकरी पंथ आणि संत चोखामेळा
महाराष्ट्र ही संतांची भूमी आहे. अशा या
पावन भूमीवर अनेक संत पुरुषांनी जन्म घेतला. तेराव्या
शतकातील वारकरी संप्रदायाच्या संत प्रभावळीत
ज्ञानदेव—नामदेव यांच्या काळात गोरोबा कुंभार, सावता
माळी, नरहरी सोनार, चोखामेळा यांच्यासारखे महान
संत निर्माण झाले आणि पुढे ते महाराष्ट्राचे भूषण ठरले.
या संतांच्या प्रभावळीतील सर्वच संत हे अठरापगड
जातीतील होते. त्यांचा एकमेकांशी घनिष्ठ संबंध होता.
ते सर्व संत विठ्ठलभक्तीने प्रेरित होते. पंढरीच्या पांडुरंगाचे
नित्य नेमाने दर्शन घेणारे वारकरी होते. या सर्व संतांची
पंढरपूरच्या पांडुरंगावर गाढ श्रद्धा होती. संत ज्ञानेश्वर,
नामदेव यांच्या काळात जन्माला आलेले चोखोबा हे
पूर्वास्पृश्य महार समाजात जन्माला आले होते. परंतु
मनाने निर्मळ असलेले ते संत होते.

वारकरी संप्रदायाशी चोखोबांच्या कुटुंबाचा
संबंध अतिशय आस्थेचा आणि निष्ठेचा होता. वारकरी
संप्रदायातील अनुयायांनी संप्रदायासाठी पाळावयाची
आचारसंहिता संत चोखोबांच्या कुटुंबीयांनी काटेकोरपणे
पाळली होती. पंढरपूरची वारी करणे, एकादशी करणे,
हा त्यांचा नित्यनेम होता. चोखोबांनी वारकरी संप्रदायात
जे महत्त्वपूर्ण योगदान दिले ते लक्षात घेता चोखामेळाला
या संप्रदायाविषयी असलेली आस्था लक्षात येते.
वारकरी संप्रदायाच्या मांदीयाळीमध्ये अनेक संत
ज्ञानेश्वराच्या समवेत पंढरपूरच्या वाळवंटात एकत्र गोळा
झाले होते. त्या अठरापगड जातीतील संतांमध्ये संत
चोखोबा हे एक विठ्ठलाचे निस्सीम भक्त असलेले
वारकरी संत होते. संत ज्ञानेश्वर नामदेवादी संतांचे

संस्कार संत चोखोबांवर झाल्यामुळे ज्ञानेश्वरादी इतर
संताप्रमाणे चोखोबांनी देखील आपल्या भावभावना
अभंगवाणीच्या माध्यमातून अभिव्यक्त केल्या. त्यातून
संत चोखोबांची ३४९ अभंगाची मालिका प्रा. डॉ. र.
रा. गोसावी यांनी संपादित केलेल्या सकलसंतगाथेत
दिसून येते. त्यांच्या अभंगवाणीचे स्वरूप चरित्रपर,
आत्मचरित्रपर, उपदेशपर, वर्णनपर, आणि जोहारसारख्या
काव्याने परिपूर्ण आहे.

संत चोखामेळा यांनी मराठी साहित्यात आपल्या
अभंगवाणीच्या रूपाने जसे महत्त्वपूर्ण योगदान दिले
त्याचप्रमाणे त्यांच्या कुटुंबातील सोयराबाई, कर्ममेळा,
निर्मळा, बंका यांनीही अभंगवाणीची रचना करून मराठी
साहित्याच्या समृद्धीमध्ये मोलाची भर घातलेली आहे.
तेव्हा चोखोबांच्या कुटुंबीयांच्या अभंगवाणीचा विविध
अंगाने आपल्याला आस्वाद घेता येईल.

संत चोखामेळा कुटुंबकवींची अभंगवाणी

तेराव्या शतकाच्या अखेरीस ज्ञानदेव व नामदेव
यांनी महाराष्ट्रातील सांस्कृतिक चळवळीला प्रारंभ केला.
प्राप्त परिस्थितीला अनुसरून त्यांनी समाजाला नवे
विचार दिले. ज्ञानदेव, नामदेव, गोरा कुंभार, सेना न्हावी,
सावता माळी, जोगा—परमानंद, नरहरी सोनार, विसोबा
खेचर, चोखामेळा, बंका महार, जनाबाई अशा अठरापगड
जातीतील सारे संत एकत्र आले. इतकेच नव्हे तर
नामदेवांसोबत त्यांच्या घरातील माणसे, चोखोबांसोबत
त्यांची पत्नी व मेव्हणा यांनीही हा भक्तीचा आनंद
लुटला. चोखोबांचे सर्व कुटुंबच विठ्ठलभक्तीत रंगून गेले
होते. त्यांची पत्नी सोयराबाई, बहीण निर्मळा, मेहुणा
बंका व मुलगा कर्ममेळा असे सर्व काबाडकष्ट उपसत
असतानाच नित्य नियमाने व मोठ्या भक्तिभावाने पांडुरंगाचे
नामस्मरण करीत असत. जणू पांडुरंगाची भक्ती किंवा
पांडुरंगाच्या दर्शनाने या सर्वांचा शीण नाहीसा होत
होता. त्यात त्या सर्वांना एक आगळेच समाधान लाभत
हाते. 'सुखाची मिराशी। आमुची हे पंढरीशी।।' असे
त्या सर्वांचे मत होते.

संत सोयराबाई

संत सोयराबाईंचा कालखंड हा तेरावे शतक.
अर्थात संत चोखोबांचाच कालखंड होय. सोयराबाई ही
संत चोखोबांची धर्मपत्नी होय. ती स्वतःला 'चोख्याची

- 13) A study of B.Ed. students' Attitude towards using Cyber Resources
Neetu Spring—Smita Srivastava, Lucknow. || 64
- 14) IDORU AS POSTMODERN CYBERPUNK NOVEL BY WILLIAM GIBSON
Dr. U. A. PATIL, Shirol, Dist:-Kolhapur || 68
- 15) Cry of women: A study on women characters in Mamoni Raisom Goswami's ....
Rajendra Prasad Roy—Sefali Roy, Assam || 70
- 16) Gandhi and His Philosophy of Education
Dr. Monika R. Seth—Dr. V. H. Asudani, Nagpur || 75
- 17) मध्ययुगीन खानदेशात बंदुकीची दारू बनविण्याचा व्यवसाय
डॉ. भामरे नानाजी दगा, अक्कलकुवा, जि. नंदुरबार || 78
- 18) कुटुंबकवी: संत नामदेव
प्रा. प्रवीण घारपुरे, ता. नरखेड, जि. नागपूर || 81
- 19) लोकसंगीतातील भाषा, परंपरा आणि संस्कृती
डॉ.प्रा. वृषाली र. देशमुख, दर्यापूर || 90
- 20) मराठी व हिंदी संत साहित्याचा तुलनात्मक अभ्यास मराठी व हिंदी संत साहित्याची तुलना
डॉ.योगिता देवगिरीकर, बदनापुर, जि.जालना. || 92
- 21) चांगदेव पासष्टी—संत ज्ञानेश्वर
डॉ.विजय विष्णुपंत केसरकर, कळंब—वालचंदनगर || 96
- 22) एकोणिसाव्या शतकातील खानदेशात मातीपासून उद्योग व्यवसाय
डॉ. भामरे नानाजी दगा, अक्कलकुवा, जि. नंदुरबार || 98
- 23) एकात्मिक बाल विकास योजना : वर्तमानातील यश, अपयश भविष्यातील रणनीती:....
प्रकाश कोथळे, मुदखेड || 103
- 24) सामाजिक बहिष्कृतता आणि ग्रामीण दलित स्त्रीवाद
गणेश लक्ष्मण माने, आर्वी रोड वर्धा || 106

कुटुंबकवी: संत नामदेव

प्रा. प्रवीण धारपुरे

जीवन विकास महाविद्यालय,
देवग्राम, ता. नरखेड, जि. नागपूर

*****

महाराष्ट्रात सुरु झालेली विठ्ठलभक्तीची चळवळ देशामध्ये प्रसारित करण्याचे काम कोणी केले असेल तर ते म्हणजे संत नामदेवांनी. संत नामदेव हेच या वारकरी पंथाचे आणि विठ्ठलभक्तीच्या चळवळीचे प्रमुख अध्वर्यू होते. या संदर्भात संत तुकाराम शिष्या बहिणाबाई म्हणतात, 'संत कृपा झाली। इमारत फळा आली ज्ञानदेव रचिला पाया। उभारिले देवालय। नामा तयाचा किंकर। तेणे केला हा विस्तार।' (अभंग क्र. ३२) यावरून "वारकरी संप्रदायाचे आद्य व प्रभावी प्रचारक नामदेवच होते. पंढरीचे माहात्म्य व ज्ञानेश्वरादी संत मंडळीचे वैभव नामदेवांनी वाढविले. त्यांच्या अभंगवाणीने खेडयापाडयांपासून आत्माविष्काराची उर्मी निर्माण केली. स्वतःच्या घरात, स्वतःच्या प्रांतात, इतकेच नव्हे तर पुढे उत्तरेकडील भागात. थेट पंजाबपर्यंत पंढरीच्या विठ्ठलाची कीर्ती केवळ नामसंकीर्तनाच्या बळावर त्यांनी दुमदुमविली. सर्वांना सुलभ असा हा नामस्मरणाचा मार्ग त्यांनी दाखविला. प्रचाराचे हे जे नवे तंत्र त्यांनी स्वीकारले, त्यामुळे वारकरी पद्धतीच्या कीर्तनसंप्रदायाचे संस्थापक व अभंगवाणीचे प्रवर्तक नामदेवच ठरतात." अशा प्रकारचे उद्गार ह. श्री. शेणोलीकर यांनी काढले ते अगदी खरे आहे. ज्ञानदेवांनी वारकरी संप्रदायाची जी पाऊलवाट तयार केली त्या पाऊलवाटेने जाणारे संत नामदेव हे पहिले वाटसरू पांथस्थ ठरले आणि हीच पाऊलवाट नामदेव कुटुंबीयांकरिता नवी मळवाट ठरली हे निर्विवाद सत्य आहे.

संत नामदेव कुटुंबीय

संत नामदेवांच्या घरातील सर्वजन विठ्ठलभक्तीत एकरूप झाले होते. श्रीक्षेत्र पंढरपूर येथे नामदेवांचे मोठे कुटुंब एकत्र राहत होते. त्यांची दासी म्हणजे जनाबाई या कुटुंबाबद्दल तपशिलासह आपल्या अभंगवाणीतून म्हणते, 'गोणाई, राजाई दोघी सासू-सुना। दामा, नामा जाणा बाप-लेक। नारा, विठा, गोंदा, महादा चववे पुत्र। जन्मले पवित्र त्याचे वंशी। लाडाई, गोडाई, येसाई, साखराई। चवथी सुना पाही नामयाच्या। लिंगाई ती लेकी, आऊबाई बहिणी। वेडीपिशी दासी त्याची जनी। (अभंग क्र. २७९)

उपरोक्त अभंगातील माहितीनुसार नामदेवांच्या कुटुंबीयांचा खालीलप्रमाणे उल्लेख आढळतो.

१. दामाशेटी—नामदेवांचे वडील २. गोणाई—नामदेवाची आई ३. आऊबाई—नामदेवाची बहिण ३. नामदेव—दामाशेटीचा मुलगा (दुसरे अपत्य) ५. राजाई—नामदेवाची पत्नी ६. नारा (नारायण)—नामदेवांचा ज्येष्ठ पुत्र ७. लाडाई—नाराची पत्नी (नामदेवाची ज्येष्ठ सुन) ८. विठा—नामदेवांचा दुसरा मुलगा ९. गोडाई—विठाची पत्नी १०. गोंदा—नामदेवांचा तिसरा मुलगा ११. येसाई—गोंदाची पत्नी १२. महादा—नामदेवांचा चौथा मुलगा १३. साखराई—महादाची पत्नी १४. लिंगाई—नामदेवांची मुलगी (पाचवे अपत्य) १५. जनाबाई—नामदेवांची दासी

हे पंधरा लोकांचे कुटुंब तीन पिढ्यांचे प्रतिनिधित्व करतात. या सान्या पंधरा माणसांचा हा मोठा परिवार पावनमनाचा आणि प्रेमळ आहे. संत नामदेव आणि त्यांच्या कुटुंबातील प्रत्येक व्यक्ती यांचे परस्परसंबंध कसे होते, तसेच लौकिक जीवन आणि पारलौकिक जीवन या दोनही क्षेत्रात त्याचे भावबंध किती तोलामोलाचे होते, या विषयीचा शोध घेणे उपयुक्त ठरेल.

संत नामदेव कुटुंबकवीची अभंगरचना

प्रा. डॉ. र. रा. गोसावी यांनी संपादित केलेल्या सकलसंतगाथेमध्ये संत नामदेव कुटुंबीयांची अभंग रचना दिलेली आहे. त्यावरून नामदेव कुटुंबाने केलेल्या अभंगरचनेचा शोध घेता येतो आणि कुटुंबीयांच्या मनोभावनेचा, वैचारिक अधिष्ठानाचा ठाव घेता येतो. तो क्रमवार पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	शीर्षक	लेखक/लेखिका	पृष्ठ क्र.
1	उपेक्षित आदिवासी 'माना' जमातीच्या समस्या व आव्हाने	प्रा.एम.के. नन्नावरे	05
2	१९९० नंतरची मराठी कादंबरी एक अभ्यास	डॉ. संजय पाटील	13
3	आदिवासींचे धर्मांतर - एक भयसूचक वास्तव	प्रा.संदीप चपटे	18
4	शेतकरी आत्महत्यांमागील समाजशास्त्रीय वास्तव	डॉ.मारोती बामणे	21
5	भंडारा जिल्ह्यातील यात्रेतील व्यापारिक स्थितीचा अभ्यास	डॉ.सुरेश बन्सपाल	26
6	महात्मा गांधीजीच्या सत्य व अहिंसा विचारांची प्रस्तुतता	डॉ.बाबासाहेब देशमुख	69
7	महाराष्ट्र राज्य शासनाच्या क्रीडा व युवा धोरण २०१२ संदर्भात काढलेले अध्यादेश राजेंद्रकुमार देवकाते आणि दीपक देवकाते		33
8	दिव्याची निर्मिती कथा	डॉ.अंजली मस्करेन्ट्स	39
9	भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील जागतिकीकरणाचे परिणाम	डॉ. लता कमलापुरे	42
10	लोकगीतातील स्त्री प्रतिमा	डॉ. गायत्री गाडेकर	47
11	कालिदास आणि भवभूतीच्या साहित्यात प्रतिविंबित दाम्पत्यजीवन	डॉ.कलापिनी अगस्ती	55
12	लहुजी साळवे याचे क्रांतीकार्यातील योगदान	डॉ.प्रल्हाद दुधाने	62
13	एकविसाव्या शतकातील स्त्री-आत्मचरित्रातील कर्तृत्व आणि कुटुंबवत्सलता	प्रा.मनीषा हाडपे	68
14	डॉ.मोहमद युनूस यांचे वचत गट विषयक आर्थिक विचार-एक अध्ययन	डॉ.मनोजकुमार भोवते	73
15	संशोधन अहवाल लेखानातील पायऱ्यांचा अभ्यास	प्रा.बी.बी.मोटे	76
16	कविवर्य कुसुमाग्रजांच्या कवितेतील संवैधानिक मूल्य : एक आकलन	प्रा. संजय गोहणे	79
17	बुलडाणा जिल्ह्यातील पर्यटन विकास केंद्राचे अर्थशास्त्रीय दृष्टीकोनातून अध्ययन	डॉ. जगन्नाथ ढाकणे	86
18	तुकारामांच्या अभंगातील सामाजिक दृष्टी	डॉ.प्रवीण कारंजकर	91
19	वी.एड. प्रशिक्षणार्थ्याला जीवन कौशल्य व अध्यापन कौशल्य आत्मसात करण्यासाठी ICT एक प्रभावी उपाय	डॉ.दादासाहेब पवार	94
20	विदर्भ विकासाच्या संदर्भात महाराष्ट्र विधिमंडळाच्या नागपूर अधिवेशनाची फलश्रुती	प्रा. वर्षा चंदनशिवे	97
21	दुर्गसम्राट माणिकगडची राजकीय ऐतिहासिकता	डॉ.आर.पी.ज्ञानके	102
22	नमुना निवड पध्दतीचा चिकित्सक अभ्यास	डॉ. बालाजी राजोळे	105
23	बालविवाह : एक सामाजिक समस्या	प्रा.बाळकृष्ण रामटेके	110
24	भारतीय सार्वजनिक निवडणुका - एक दृष्टीक्षेप	डॉ.दिगंबर कापसे	114
25	संत जनाबाईंची अभंगवाणी	प्रा.प्रवीण घारपुरे	119
26	समाज माध्यामांतील नवप्रवाह	श्रीमती सुमन तरसे	127
27	किशोरवयीन खेळाडू विद्यार्थ्यांना क्रीडा स्पर्धांमध्ये येणाऱ्या मानसिक ताण-तणावाचा अभ्यास	प्रा.दीपक देवकाते	132
28	सुरेश भट यांच्या काव्यातील प्रेम जाणीव	डॉ. राजेश देशपांडे	140
29	यवतमाळ जिल्ह्यात स्थानिक स्वराज संस्थांचा उदय-एक विश्लेषणात्मक अध्ययन	डॉ.सुनील चकवे	148
30	नाटक साहित्य प्रवाह : एक आभास	डॉ.विजय केसकर	152

संत जनाबाईची अभंगवाणी

प्रा. प्रवीण घारपुरे
जीवन विकास महाविद्यालय, देवग्राम
ता. नरखेड, जि. नागपूर
भ्रमण ध्वनी ९७६४५७२७७१
E-mail ID : pgharpure76@gmail.com

संतवाटिकेतील जाईची वेल म्हणून जिचा मोठया गौरवाने संतसाहित्यात उल्लेख केला जातो. अशा मराठी माणसांच्या हृदयात भक्तिभावाने घर करून राहणाऱ्या जनाबाईचे जन्मस्थान म्हणजे गोदावरी नदीच्या काठी वसलेल्या मराठवाडयातील परभणी जिल्हयातील 'गंगाखेड' हे गाव होय. हे जनाबाईचे पवित्र स्थान म्हणून सर्वसंमत आहे. जनाबाईच्या वडीलाचे नाव दमा तर आईचे नाव करूंड असे होते. दमा आणि करूंड यांच्या उदरी जन्माला आलेले कन्यारत्न म्हणजे संत साहित्यात लोकप्रिय असलेली संत जनाबाई होय.

नामदेवांच्या शिकवणीतून साकार झालेल्या पवित्र भक्त - कवयित्रीने ज्ञानेश्वर महाराज, नामदेव महाराज, सोपानदेव, नरहरी सोनार, सेना न्हावी, चोखामेळा, गोरा कुंभार इत्यादी संतांच्या जीवनातील प्रसंग चित्रित करणारे अभंग लिहिले होते. ही गुणगौरवाचीच बाब आहे. अशा जनाबाईचा काळ म्हणजे तेराव्या शतकाचा उत्तरार्ध आणि चवदाव्या शतकाचा पूर्वार्ध होय. जनाबाईचा जन्म शुद्र कुळातील असल्यामुळे मातृप्रेमाला मुकलेल्या जनाबाईची अवस्था फार बिकट होती. अशा परिस्थितीत जनाबाई विठ्ठलाला म्हणते,

'माय मेली बाप मेल। आता सांभाळी विठ्ठल।। १।।'^{६६} (अभंग क्र. ५८)

जनाबाई बालवयातच पोरकी झाल्यामुळे आई-वडीलांचे सुख तिला मिळाले नाही. म्हणून ती विठ्ठलावर मायबाप म्हणून भार टाकते. तिच्या वाटयाला आलेले दुःख भोगत असताना समाधानाचा एक शब्दही जनाबाईच्या कानावर पडू नये अशी तिची अगतिकता झाली होती. इंदुबाई शेवडे म्हणतात, "नामदेवांच्या कुटुंबात जनाबाई एकंदरीत उपेक्षित राहिली आहे"^{६७} ते खरेच आहे. अशा कठीण परिस्थितीमध्ये पांडुरंगच आपली मदत करू शकतो असा आशावाद जनाबाईने व्यक्त केला असल्यामुळे डॉ. र. रा. गोसावी म्हणतात, "आईच्या आठवणीने झुरत बसण्यापेक्षा विठ्ठलालाच आई मानून ती मनाचे मनाला गोंजारत राहिली. हे तिचे सामर्थ्य अद्वितीयच वाटते." अशा या जनाबाईने नामदेवाच्या सानिध्यात राहताना तिला जे जीवनानुभव आले आणि सोबत विठ्ठल भक्तीचे जे प्रेम तिला प्राप्त झाले त्यातून तिने ३४८ अभंग स्वरूप काव्यरचना केली. अशा जनाबाईच्या काव्यरचनेचा मागोवा पुढीलप्रमाणे घेता येईल.

संत जनाबाईची अभंगरचना

संत जनाबाईच्या काव्यसंपदेचा विचार करताना प्रा. डॉ. र. रा. गोसावी यांनी संपादित केलेल्या श्रीकलसंतगाथेचा विचार करून अभंगाचे वर्गीकरण खालीलप्रमाणे होऊ शकते.

जनाबाईचे अभंग विवरण

अ.क्र.	अभंगाचे विषय	अभंग क्र.		एकूण	श्रीसकलसंत गाथा
१	नामसंकीर्तन महात्म्य	१ ते १५	=	१५	पृ.क्र. ७१६ ते ७१७
२	विठ्ठल माहात्म्य	१६ ते ३३	=	१८	पृ.क्र. ७१७ ते ७१९

CONTENTS OF MARATHI

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१२	संत चोखामेळाची अभंगवाणी प्रा. प्रवीण घारपुरे	५४-५९
१३	नोटबंदीचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर परिणाम प्रा. निहार अशोक बोदले	६०-६५
१४	'कालिदास रचित 'रघुवंश' महाकाव्य में काव्य शास्त्रीय तत्व' नारणभाई मूलजीभाई दुबेरिया	६६-७०
१५	महिला सरपंचाच्या कार्यशैलीचा अभ्यास संदर्भ क्षेत्र : वर्धा जिल्ह्यातील हिंणघाट तालुका प्रा. डॉ. अरुण शेंडे	७१-७९
१६	आदिवासींच्या जीवनावर सामुदायिक विकास योजनेचा झालेला परिणाम प्रा. उत्तम एन. शेंडे	८०-८६
१७	सकारात्मक मानसशास्त्राची उद्दिष्टे व गृहितक संकल्पनांचा एक संक्षिप्त आढावा प्रा. डॉ. एन. एस. डोंगरे	८७-९४
१८	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराचे शैक्षणिक विचार प्रा. डॉ. नंदकिशोर लक्ष्मणराव अरुळकर	९५-९७

१२. संत चोखामेळाची अभंगवाणी

प्रा. प्रवीण घारपुरे

जीवन विकास महाविद्यालय, देवग्राम, ता. नरखेड, जि. नागपूर.

महाराष्ट्र ही संतांची भूमी आहे. अशा या पावन भूमीवर अनेक संत पुरुषांनी जन्म घेतला. तेराव्या शतकातील वारकरी संप्रदायाच्या संत प्रभावळीत ज्ञानदेव- नामदेव यांच्या काळात गोरोबा कुंभार, सावता माळी, नरहरी सोनार, चोखामेळा यांच्यासारखे महान संत निर्माण झाले आणि पुढे ते महाराष्ट्राचे भषण ठरले. या संतांच्या प्रभावळीतील सर्वच संत हे अठरापगड जातीतील होते. त्यांचा एकमेकांशी घनिष्ट संबंध होता. ते सर्व संत विद्वलभक्तीने प्रेरित होते. पंढरीच्या पांडुरंगांचे नित्य नेमाने दर्शन घेणारे वारकरी होते. या सर्व संतांची पंढरपूरच्या पांडुरंगावर गाढ श्रद्धा होती, भक्ती होती. ज्ञानेश्वर, नामदेव यांच्या काळात जन्माला आलेले चोखोबा हे पूर्वास्पृश्य महार समाजात जन्माला आले होते.

ज्ञानेश्वर नामदेवादी संतांचे संस्कार संत चोखोबांवर झाल्यामुळे ज्ञानेश्वरादी इतर संतांप्रमाणे चोखोबांनी देखील आपल्या भाव भावना अभंगवाणीच्या माध्यमातून अभिव्यक्त केल्या. त्यातून संत चोखोबांची 349 अभंगाची मालिका प्रा. डॉ. र. रा. गोसावी यांनी संपादित केलेल्या सकलसंतगाथेत दिसून येते.

संत चोखोबांच्या अभंगाचे वर्गीकरण संपा. स. भा. कदम यांनी श्री चोखामेळा 'चरित्र आणि अभंग' या पुस्तकात केले आहे. त्याचप्रमाणे डॉ. रमेश मोदी यांनी देखील संत चोखोबांचे अभंग 'समीक्षा आणि संहिता' या पुस्तकात केलेल्या वर्गीकरणात थोडेसे तपशिलाने केलेले फेर वर्गीकरण पुढीलप्रमाणे मांडता येईल.

(1) विद्वल त्याची भक्तवत्सलता, विद्वल भेट - विद्वल वियोग व शेवटी विद्वलाचा निरोप (2) पंढरपूर विषयक अभंग (3) आत्मपर (4) काला-बालक्रीडा (5) नाममहिमा (6) संतमहिमा (7) भक्तिभावविषयक अभंग (8) अस्पृश्यता विषयक अभंग (9) नामदेव स्तुती, ज्ञानेश्वर स्तुती (10) प्रापंचिकास उपदेश (11) संकीर्ण (12) जोहार

या डॉ. रमेश मोदी यांनी केलेल्या चोखोबांच्या अभंगाच्या वर्गीकरणानुसार आपल्याला संत चोखोबांच्या अभंगवाणीतील अंतरंगाचा वेध पुढीलप्रमाणे घेता येईल.

(1) विद्वल

संत चोखोबांनी देखील विद्वल - भक्तवत्सलता, विद्वलभेट, विद्वलाचा वियोग आणि निरोप यानुसार अभंगरचना केलेली आहे. विद्वलाच्या सुंदर विलोभनीय रूपाचे वर्णन करताना संत चोखोबा म्हणतात, 'सुंदर मुखकमळ कस्तुरी मळवटी। उभा देखिला तटी भिवरेच्या।। (अभंग क्र. 10) अशा तऱ्हेचे विठोबा माऊलीचे सुंदर विलोभनीय रूपवर्णन संत चोखोबांनी केले आहे. ज्या विदुमाऊलीच्या सहवासात संत चोखोबांनी आपले आयुष्य घालविले त्याच विदुमाऊलीविषयी वियोग व्यक्त करताना चोखोबा दुःखी होतात. पंढरपूरवरून परत मंगळवेढ्याला येताना चोखोबांची अवस्था 'नेत्री अश्रुधारा उभा भीमातीरी। लक्ष चरणावरी टेवोनिया।।' अशी होते. कदाचित पुढे आपल्या जीवनसमाप्तीची कल्पनाही त्यांना झाली असेल. गावकूस बांधण्यासाठी असंख्य गाव कामगारांसह

CONTENTS OF PART - II

अ. क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१५	वैदर्भीय ग्रामीण साहित्य आणि परिवर्तनाची संकल्पना डॉ. आनंद टी. रायपुरे	७४-७९
१६	वैदर्भीय नाट्यलेखन : एक समृद्ध परंपरा डॉ. सतीश पावडे	८०-८४
१७	ग्रामगीतेच्या माध्यमातून गावोगावी ग्रंथ अध्ययनाचे महत्त्व सांगणारे : राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज प्रा. डॉ. सारीका साबळे	८५-८८
१८	वैदर्भीय साहित्यिकाचे आत्मचरित्र ('यश-अपयश' डॉ. वि. श. जोग) प्रा. डॉ. अरविंद भ. कटरे	८९-९६
१९	झाडीपट्टी रंगभूमीतील लोकप्रिय नाटके प्रा. डॉ. राजकुमार मुसणे	९७-१०१
२०	वैदर्भीय साहित्यातील प्रज्ञाचक्षुचे योगदान डॉ. स्मिता प्र. खोडे	१०२-१०६
२१	मराठी साहित्यातील शेतकरी स्त्री डॉ. सिद्धार्थ ना. बुटले	१०७-१०९
२२	वैदर्भीय संतपरंपरा डॉ. साधना अनिलराव जिचकार	११०-११४
२३	विदर्भातील लोकगीते प्रा. रीता वाळके (डंभाळे)	११५-११८
२४	दलित : एक अनुभव स्थिती प्रा. डॉ. पुरुषोत्तम गुणवंतराव पखाले	११९-१२३
२५	वारकरी संप्रदाय आणि वैदर्भीय संत डॉ. प्रवीण धारपुरे	१२४-१२७
२६	वारकरी संप्रदाय आणि विदर्भीय संत प्रा. पद्माकर डिगांबर वानखडे	१२८-१३१
२७	ग्रामगीतेतील स्त्रीदर्शन प्रा. कु. उज्वला नामदेव जानवे	१३२-१३९
२८	विदर्भातील पहिल्या विद्रोही स्त्रीवादी साहित्याच्या प्रणेत्या : ताराबाई शिंदे प्रा. विद्या डी. कुलकर्णी	१४०-१४४
२९	विदर्भातील लोकगीते प्रा. डॉ. अरविंद युगंधर	१४५-१५०

२५. वारकरी संप्रदाय आणि वैदर्भीय संत

डॉ. प्रवीण धारपुरे

जीवन विकास महाविद्यालय, देवग्राम ता. नरखेड, जि. नागपूर.

महाराष्ट्र ही संताची आणि वीरांची भूमी म्हणून ओळखली जाते. संत साहित्य महाराष्ट्राचे संचित असून अमूल्य असा सांस्कृतिक ठेवा आहे. तसेच भारतीय अद्वैत परंपरेचा आणि मराठी संस्कृतीचा गाभा आहे. संतत्व आणि कवित्व हा महाराष्ट्राचा वारसा असून त्याचा अपूर्व असा संगम संतकवींच्या साहित्यात घडून आलेला दिसून येतो. यामुळेच महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक इतिहासात संतांचे कार्य फार मोलाचे ठरले आहे. वारकरी संप्रदायातील संतांनी महाराष्ट्रात भक्तीचळवळ निर्माण करून सर्वधर्मसहिष्णुतेची शिकवण मानवी मनात रूजविली. संतांनी जाती, धर्म, पंथ, भाषा आणि राज्याच्या सीमा ओलांडून वैश्विक ऐक्याचे, शांततेचे तत्वज्ञान दिले. समकालीन समाजाला योग्य दिशा देण्यासाठी संतांनी आपल्या अभंगवाणीची ज्योत प्रज्वलीत करून तत्कालीन समाजाला ज्ञानरूपी प्रकाशाचा मार्ग दाखविला, तत्कालीन समाजातल्या अनिष्ट चालीरीती, विकृत प्रथा—परंपरा, जातीभेद, धर्मभेद, हिंसा यावर कठोरपणे प्रहार करून मानवतावादाची खरी शिकवण दिली. म्हणूनच आज आठशे वर्षांनंतरही त्यांच्या ग्रंथाची लोकप्रियता तिळमात्र कमी झालेली नाही. संतांच्या साहित्यातून त्यांच्या आत्मशक्तीचा आविष्कार झालेला असून साधना उपासनेने त्यांची काव्यरूपे रंगलेली आहेत.

महाराष्ट्रात जे अनेक भक्तिसंप्रदाय होते. त्यामध्ये प्रमुख संप्रदाय म्हणजे वारकरी संप्रदाय होय. वारकरी संप्रदायात संत ज्ञानेश्वर, संत नामदेव, संत नामदेव, संत एकनाथ आणि संत तुकाराम या संतकवींनी आणि त्यांनी केलेल्या कार्याला अनन्यसाधारण असे विशेष महत्त्व प्राप्त झालेले आहे. तेराव्या शतकापासून तर विसाव्या शतकापर्यंतच्या काळात या संतांच्या काव्यमय अमृतवाणीने संपूर्ण महाराष्ट्र गजबजून गेलेला होता. संत ज्ञानेश्वरांपासून संत तुकाराम, संत रामदासापर्यंत पाचशे वर्षांच्या या कालखंडात विविध संप्रदाय पंथ निर्माण झालेत. त्या त्या संप्रदायातील संतकवींनी पंडित कविलेखकांनी समाज प्रबोधनाचे, जनजागृतीचे व्रत स्वीकारून भक्तीच्या अंगाने तत्कालीन समाजाला मोक्षाचा मार्ग दाखविला. वर्णविषमता आणि कर्मकांड इत्यादींमुळे विकास खुंटलेल्या समाजाला मानवतेची शिकवण देणे आवश्यक होते. त्यासाठी संत ज्ञानेश्वर ते संत तुकाराम या कालखंडातील संतकवींनी आपले तत्वज्ञान मांडून समाजास निष्काम कर्मयोग शिकविला. नाममंत्राचा सहज सोपा मार्ग त्यांनी सांगितला. विडुलाला त्यांनी आपले आराध्य दैवत बनविले. भौतिक जीवनापेक्षा आध्यात्मिक जीवनाची आणि आत्मसाक्षात्काराची अनुभूती त्यांच्या काव्यातून प्रकट झाली. संत ज्ञानेश्वर, संत नामदेव, संत एकनाथ, संत तुकारामादी दिगंत कीर्तीचे श्रेष्ठ महानुभाव यांनी निर्मिलेले वाङ्मयही जागतिक पातळीवर भूषणावळ ठरले आहे. हे वाङ्मय केवळ महाराष्ट्राचे अमूल्य धन आहे, असे नव्हे तर अखिल जगताचा अनमोल

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	म. ज्योतीबा फुले यांचे सामाजिक विचार	प्रा.धर्मदास विश्वनाथ घोडेस्वार	1
2	संत गाडगेबाबांचा शैक्षणिक दृष्टिकोन	डॉ.प्रवीण घारपुरे	5
3	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे राजकीय विचार	डॉ. राष्ट्रपाल गणवीर	8
4	महात्मा फुले आधुनिक भारताचे समाजक्रांतीकारक	डॉ.पंकज पुं. कावरे	13
5	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि लोकशाही	डॉ.तनय पी.गोडे	16
6	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विद्युत विकासातील नियोजन आणि लोकशाही	प्रा. विजय आर.गायकवाड	20
7	रूसोच्या विचाराचा भारताच्या जडणघडणीत प्रभावाचे अध्ययन	डॉ.प्रशांत दिवाकर सातपुते	25
8	महाराष्ट्राच्या जडणघडणीत शिवाजी महाराजांचे आर्थिक योगदान	डॉ. देवेन्द्र एस. रंगाचार्य	28
9	जॉन जेक्स रूसो , प्लेटो यांचे शैक्षणिक, धार्मिक , सामाजिक व राजकीय विचार	डॉ.प्रा.जयश्री प.देशमुख	32
10	महात्मा गांधीजींचे शैक्षणिक विचार	डॉ. दयाश्री वि. कोकाटे	34
11	छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या शेती विषय सुधारणा	डॉ. मुकुंद रामदास दातीर	37
12	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे धर्मविषयक विचार	प्रा. अपर्णा संदेश खैरमोडे	41
13	पश्चिम विदर्भातील कोळी शेतकऱ्यांच्या समस्या	प्रा.डॉ.अनिल वानखडे	46
14	महात्मा गांधीयांचे शैक्षणिक विकासातील योगदान.	प्रा.डॉ.गोकुल शामराव डामरे	49
15	स्वामी विवेकानंद यांचे शैक्षणिक व राष्ट्र विकासातील योगदान	श्री. गणेश किसन ठोबरे	54
16	"प्लेटो यांचे शैक्षणिक योगदान"	प्रा.रामदास यु. वायभासे	58
17	महात्मा गांधी यांचे शैक्षणिक व राष्ट्र विकासातील योगदान.	प्रा.डॉ.मुश्ताक अहमद शाह	63
18	श्री. अरविंद घोष यांचे शैक्षणिक विकासातील योगदान.	प्रा.दिपक लक्ष्मण नरवास	69
20	जॉन ड्युई यांचे शैक्षणिक विकासातील योगदान	प्रा.डॉ.सुषमा एम.गणोजे	76
21	स्त्रीवादी विचारप्रवाह व स्त्रीवादी समीक्षा	डॉ सौ अलका सं ईदापवार	80
22	ग्रामीण भागातील प्राथमिक स्तरावर शिक्षण घेणाऱ्या मुलींच्या शैक्षणिक व व्यावसायिक अभिरूची आणि त्यांना येणाऱ्या अडचणींचे चिकित्सक अध्ययन	अल्का ठाकरे (जेऊरकर) /डॉ. जी. के. पेटकर	83

संत गाडगेबाबांचा शैक्षणिक दृष्टिकोन**डॉ.प्रवीण धारपुरे**

मराठी विभागप्रमुख जीवन विकास महाविद्यालय, देवग्राम ता. नरखेड, जि.नागपूर

प्रस्तावना

महाराष्ट्र ही संतांची भूमी म्हणून सर्वश्रुत आहे. त्याचबरोबर विदर्भाला देखील संतांचा वारसा लाभला आहे. वैदर्भीय संतपरंपरेमध्ये अनेक नावलौकिक प्राप्त संत होऊन गेले. त्यामध्ये राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, प्रज्ञासचक्षु गुलाब बाबा, संत आडकोजी महाराज, संत लहानुजी महाराज, संत भाकरे महाराज, संत अमृत महाराज, आणि संत गाडगेमहाराज यांच्यासारखे अनेक संत विदर्भाला लाभले. या संतांच्या वैचारिक चिंतनातून आणि समाजकार्यातून सर्वच समाज न्हाऊन निघालेला आपणास दिसतो. ही संत मंडळी खऱ्या अर्थाने लोकशिक्षकाची भूमिका बजावत समाजाला शिक्षित, सुशिक्षित, जाणकार बनविण्याचा प्रयत्न करित होती. त्यांनी केलेले कार्य हे काही सोपे काम नव्हते तर अतिशय अवघड असे समाजपरिवर्तनाचे, मनपरिवर्तनाचे, विचारपरिवर्तनाचे काम करित होते. त्यामध्ये विसाव्या शतकात या संतमादियाळीमध्ये सहजपणे लिलया संचार करणारे विदर्भातील अमरावती जिल्ह्यातील शेणगावच्या कुशीत, जाणोरकर कुटुंबात जन्मास आलेले संत गाडगेबाबा एक अद्वितीय संत होऊन गेले.

संत गाडगेबाबांनी समाजाचे सुक्ष्म अवलोकन करित समाजातील समस्यांवर प्रकाश टाकला. त्यांनी आपले संपूर्ण आयुष्य निरोगी व स्वच्छ समाजासाठी खर्ची घातले. खरं म्हणजे माणूस आणि मानवतावाद, माणुसकी हा तर त्यांच्या समाजकार्याचा केंद्रबिंदू होता. अगदी तळागाळातील मानसाचा विकास व्हायला पाहिजे असे त्यांना मनोमन वाटायचे. मंदिरातील चार भिंतीच्या आत देवळात देव नसून तो थकल्या, भागल्या, उपेक्षितांच्या रूपात तुमच्यापुढे उभा आहे म्हणून देवळातील दगडधोंड्याची पूजा करू नका, देवाच्या नावाखाली मुक्या प्राण्यांचा बळी देऊन हिंसा करू नका, मनुष्य मेल्यावर तेरावे करून त्याच्या नावाने गोडधोड खाऊ नका, तर त्या सर्व पैशाचा उपयोग शिक्षणावर करा अशी प्रखर जाणीव त्यांनी समाजाला करून दिली. याचे कारण शिक्षणाशिवाय समाजाचा उद्धार होऊ शकत नाही हे त्यांना कळून चुकले होते. समाजातील जातीभेद, अंधश्रद्धा, अनिष्ट चालीरिती, रूढी, परंपरा यातून मुक्त करण्यासाठी समाजाला शिक्षण हाच एक मार्ग आहे. म्हणून त्यांनी शिक्षणाची गंगा तळागाळातील लोकांपर्यंत पोहचविण्यासाठी त्यांनी वस्तीगृहाची स्थापना केली. ज्यामध्ये शेकडो गोरगरीबांच्या मुलांकरिता शिक्षणाची सोय होऊ शकली.

संत गाडगेबाबांनी गावोगावी जाऊन स्वच्छतेचा मूलमंत्र दिला. हे करत असताना त्यांनी लोकांना केवळ उपदेशच केला नाही तर 'आधी केले मग सांगितले' या उक्तीप्रमाणे कार्य केले. या कार्यात त्यांनी ग्रामस्वच्छतेसोबतच सायंकाळी आपल्या वैचारिक चिंतनातून, अनूभवातून अगदी लोकांना समजेल, रूचेल, पटेल अशा साध्या सोप्या भाषेत लोकांची मने, विचार स्वच्छ करण्याचे अभूतपूर्व कार्य केले. स्वतः त्यांनी कोणतेही शिक्षण घेतले नसले तरी त्यांच्या ठिकाणी समाजपरीक्षणाची जी दृष्टी होती ती कमालीची होती. म्हणूनच त्यांनी समाजातील प्रत्येक माणूस शिक्षणाकडे वळला पाहिजे. शिक्षण त्याने घेतलेच पाहिजे यासाठी ते आग्रही असायचे. हे लोकशिक्षणाचे कार्य अविरत करणारे संत गाडगेबाबा खरे लोकशिक्षक होते. बाबांनी निरोगी समाज व्यवस्था निर्माण करण्यासाठी शिक्षण, आरोग्य, नैतिकता या मुल्यांवर भर दिला. संत गाडगेबाबांच्या विज्ञानवादी दृष्टिची शैक्षणिक आणि तर्कशुद्ध विचारांची तसेच आचारांची समाजाला आजही गरज आहे.

संत गाडगेबाबा गावोगावी ग्रामस्वच्छता करून कीर्तन करायचे. त्यांचे कीर्तन म्हणजे लोकशिक्षणाचे विद्यापीठच होते. हे विद्यापीठ सर्वांग ज्ञानाने परिपूर्ण असे होते. जनमानसातील विषय अभ्यासण्याची त्यांची

17	भारतातील बँकांची बुडीत कर्जे (N.P.A.) ची कारणे परिणाम व उपाययोजना	डॉ. संगीता जी. टक्कामोरे	119-123
18	खानदेशातील मौखिक सी गीतांमधील लोकसंस्कृती	डॉ. शकुंतला एम. भारंबे	124-130
19	आदिशक्ती श्री संत मुक्ताबाईचे जीवन चरित्र - एक अभ्यास	प्रा.पी.एम. सोनवणे	131-140
20	हिजडा / तृतीयपंथीय यांच्या ऐतिहासिक वारसा व सामाजिक परिस्थितीचे अध्ययन	पूर्णिमा एन. संधानी, वामन कृ. पोकळे	141-148
21	शीत युद्ध काळ व शीत शुध्दोत्तर काळात भारत अमेरिका समारिक आणि आर्थिक संबंध	प्रा.डॉ.एन.झेड. पाटील	149-156
22	भारतीय कृषी क्षेत्रात सुधारणा: नवीन कृषी अध्यादेश-2020	डॉ. लिलाधर डी. खरपुरीये	157-163
23	बुलडाणा जिल्ह्यातील कृषी कार्यक्षमतेचा अभिक्षेत्रीय व कालिक अभ्यास	डॉ. संदीप रूपरावजी मसराम	164-170
24	गडचिरोली जिल्ह्यातील आदिवासींची गोंडी बोली	प्रा.डॉ.सुधीर भगत	171-176
25	भद्रावतीचा सांस्कृतिक ठेवा : लेणी शिल्प	प्रा. डॉ. जयवंत नथ्यूजीकाकडे	177-187
26	ग्रामीण पर्यटन का अर्थशास्त्र	डॉ. मुकुंद रामदास दातीर	188-194
27	महाविद्यालयामध्ये ट्रेसकोड पाहिजे किंवा नाही ? एक सर्वेक्षणात्मक अभ्यास	डॉ. दीपा बलखंडे	195-201
28	कोव्हिड-१९ पॉझिटिव या आजारातून बरे होवून घरी परतलेल्या लोकांचे आरोग्य आणि मानसिक स्थितीचे अध्ययन	प्रा. डॉ. भारती प्रमोद गायकवाड	202-205
29	चंद्रपूर जिल्ह्यातील प्रदूषणाचे समाजावर परीणाम	प्रा. व्ही.व्ही. टोंगे	206-210
30	मराठी नियतकालिकांची वाटचाल : एक दृष्टीक्षेप....!	डॉ. प्रवीण मधुकरराव घारपुरे	211-218
31	आधुनिक जगात वाचन संस्कृतीची गरज : एक अध्ययन	डॉ. प्रेमा आनंदराव कुंभलकर	219-224
32	खान्देशातील लोकसभा निवडणुका पक्षीय व जात राजकारण आणि प्रभावी मराठा नेतृत्व	विशाल रविद्र गवळी	225-230
33	स्त्रीभ्रूण हत्या रोखण्यासाठी समाजकार्यकर्त्यांची भूमिका.	डॉ. शितल हरिश्चंद्र उजाडे	231-236

मराठी नियतकालिकांची वाटचाल : एक दृष्टीक्षेप....!

डॉ. प्रवीण मधुकरराव घारपुरे, (सहयोगी प्राध्यापक)
जीवन विकास महाविद्यालय, देवग्राम, ता. नरखेड, जि. नागपूर.

सारांश:

इंग्रजी राजवटीत भारतात अनेक घटना प्रसंग घडलेत. अशा अनेक नवीन कलाकृती अस्तित्वात आल्या त्यामध्ये मुद्रणकला ही एक महत्वपूर्ण बाब ठरली. विशेषतः 'मुद्रणकला' ही नियतकालिकांच्या कार्यास फार प्रोसाहक ठरली. या नव्या तंत्रज्ञानामुळेच विविध ध्येय धोरणांनी, प्रेरक हेतूंनी प्रभावित होऊन अव्वल इंग्रजी काळात अनेक नियतकालिके सुरु झाली. या काळातील काही प्रारंभीचे नियतकालिके ही धर्माभिमान जागृत करण्यासाठी तर काही राष्ट्राभिमान आणि समाजजागृतीसाठी निर्माण झाली होती. खरे तर वृत्तपत्रे, नियतकालिके समाजातील प्रत्येक व्यक्तीपर्यंत पोहचली नसली तरी त्यातून झिरपणारा नवविचार मात्र समाजापर्यंत नक्कीच पोहचला. म्हणूनच आज आपणास जे समाजपरिवर्तन दिसून येते तो नियतकालिकांचाच परिणाम होय. मराठी साहित्यात ज्या मराठी नियतकालिकांनी सामाजिक, सांस्कृतिक विश्वात जे वैचारिक अभिसरण घडून आणले त्या नियतकालिकांचा इथे मागोवा घेणार आहोत.

प्रस्तावना:

भाषा हे विचारविनिमयाचे एक अमोघ साधन आहे. मानव आपले विचार, भावना प्रकट करण्यासाठी बहुविध भाषेचा उपयोग करित असतो. भाषेमुळेच मानवी विचारशिलतेचे विविध पैलू आपणास साहित्याच्या विविध प्रवाहातून अनुभवायला मिळतात. तसेच मराठीच्या कुशीतून आकारास येणाऱ्या बहुविध साहित्य प्रवाहाचे स्वरूप आपणास प्रत्ययास येते. अशा साहित्य प्रवाहातून सातत्याने भाषा ही विविध वाङ्मयीनरूपधारण करित असते. केवळ संवाद माध्यमातून भाषा श्रीमंत, प्रगल्भ, सौंदर्ययुक्त होत नाही तर व्यावहारिक जीवनातून देखील ती समजून घ्यायला मदत होते. हे खरे असले तरी भाषेचे खरे वैभव शब्दबद्ध होणाऱ्या वाङ्मयातूनच प्रतीत होते. मग ते प्राचीन साहित्य असो की अर्वाचीन साहित्य. त्या त्या काळातील पडसाद साहित्याच्या दालनात संस्काराचे बीजांकूरघेऊन अवतरत असल्यामुळे नवसाहित्य नव्या प्रेरणेनिशीजन्मास येत असते. त्यातूनच नवसमाज, नवसंस्कृती आकारास

ISSN NO. 2320-5407

Journal Homepage: - www.journalijar.com

INTERNATIONAL JOURNAL OF ADVANCED RESEARCH (IJAR)

Article DOI: 10.21474/IJAR01/xxx
DOI URL: <http://dx.doi.org/10.21474/IJAR01/xxx>

RESEARCH ARTICLE

KKUS'O,HIRHY VAKRE VKE,K FOKKURRO

भा. डॉ प्रवीण घारपुरे

मराठी विभाग प्रमुख जीवन विकास महाविद्यालय, देवघाम ता.नरखेड, जि. नागपूर

Manuscript Info

Manuscript History

Received: XXXXXXXXXXXXXXXX

Final Accepted: XXXXXXXXXXXXXXXX

Published: XXXXXXXXXXXXXXXX

Key words:-

प्रस्तुत पौधनिबंधातून संत ज्ञानेश्वर माऊलीने ज्ञानेश्वरीत विलक्षण केलेल्या अत्यात्म आणि विज्ञान यांचा सुंदर समन्वय करून सापडलेला आहे.याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

Abstract

संतांचे साहित्य म्हटले की, आपणास आध्यात्मिक विचारांचा अनुभव येतो. संतसाहित्यातून प्रस्तुत होणारे भक्ती वाङ्मय आमच्या मनःचक्षुसमोर आकार घ्यायला लागतात आणि आपण त्या संपूर्ण विचार उक्तीचा आस्वाद घ्यायला लागतो. संत ज्ञानेश्वर माऊलीने निर्माण केलेल्या वाङ्मय मूर्तीचे अवलोकन केले की ज्ञानेश्वरी, अमृतानुभव, चर्मदेव पाराष्टी आणि अमंगवाणी हे काव्यरत्न आपल्या मनपटलावर सहजपणे आपले प्रतिबिंब उमटवून जातात. त्यातही ज्ञानेश्वरी ही मानवी मनावर संस्कार करणारी रंजितवनी ठरली आहे. याचे कारण भगवद्गीतेतील सार्वकालिक सत्यांश विलक्षण आर्ततेने आणि तितक्याच मुदुतेने ज्ञानेश्वर माऊलीने उलघडून दाखविलेला. श्रीकृष्णाच्या वाणीतून प्रकट झालेले गीतेचं तत्वज्ञान अगणित विद्वानांना व अभ्यासकांना गुंगवून ठेवणारे, घबरीत करणारे असून मानवी समाजाला सदैव मार्गदर्शक ठरले आहे. परंतु ज्ञानेश्वर माऊलीने गीतेच्या गुहायला आपल्या गोड वाणीने आणि लेखाणीने मधुरताच आणली नाही तर मानवाला मार्गदर्शक नी आल्हादक असा मार्गदीप ज्ञानेश्वरीच्या प्रतिकृत अखांड तेवत ठेवला आहे. त्याचा मंदगंध प्रकाश प्रत्येकाच्या आत्म्यापर्यंत पोहचण्याची क्षमता रंजितो सार्व कारण म्हणजे ज्ञानेश्वर माऊलीने योजलेली रूपके आणि काव्यरूपी शब्दप्रयोग होय. संत ज्ञानेश्वर कुठलाही अभिनिवेश न आणता अध्यात्म नी विज्ञान यातील दुवा विशद करून ज्ञानमंगेचा निर्मळ झरा प्रवाहीत करतात. म्हणून या प्रवाहाला प्रशांत, शांत मंजुळ असा नाद आहे.

Copy Right, IJAR, 2021., All rights reserved.

Introduction:-

महाराष्ट्र ही संतांची भूमी आहे. या पावन भूमीत संतांची फार मोठी परंपरा रूजलेली आहे. त्या परंपरेत संत ज्ञानेश्वर, संत नामदेव, संत एकनाथ, संत तुकाराम, संत रामदास, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, संत गाडगेबाबा यासारखे काही प्रमुख संत तर आहेत परंतु याशिवाय फार मोठी संतमांदियाळी महाराष्ट्राच्या पावनभूमीत निर्माण झालेली आहे. या संत मांदियाळीचा उल्लेख संत रहिणाचार्यने आपल्या अमंगवाणीतून फार सुंदरपणे केलेला आहे. ती म्हणते, ' संत कृपा झाली। इमारत फळा आली।। ज्ञानदेवे रचिला पाया। उभारिले देवालय।। नामा तयाचा किंकर। तेणे केलासे विस्तार।। जनार्दनी एकनाथ। स्वाव दिला भागवत।। तुका झालसे कळसा। भजन करा सावकाश।।' अशी ही सुंदर अमंग उक्ती संतपरंपरेची साक्ष पटवून देते.

संतांचे साहित्य म्हटले की, आपणास आध्यात्मिक विचारांचा अनुभव येतो. संतसाहित्यातून प्रस्तुत होणारे भक्ती वाङ्मय आमच्या मनःचक्षुसमोर आकार घ्यायला लागतात आणि आपण त्या संपूर्ण विचार उक्तीचा आस्वाद घ्यायला लागतो. अशा या संतसाहित्यात साहित्य सोनियाच्या खाणी निर्माण करणारे संत ज्ञानेश्वर म्हणजे संतपरंपरेतील तळपता सूर्यच आहे. या सूर्याने मानवी जीवनातील अंधकार दूर करण्यासाठी आपल्या जीवनातील कटू अनुभूतींना बाजूला ठेवून सर्व प्राणीमात्रांत प्रेमभाव निर्माण करण्याचे कार्य केले. अशा 21 वर्षांचे आयुष्य जगलेल्या संत ज्ञानेश्वराला संपूर्ण संतमांदियाळी ज्ञानेश्वर माऊली म्हणून लागली. या ज्ञानेश्वर माऊलीने आपल्या अमृतमय वाणीने आज आठशे वर्षांच्या कालखंडात अनेक

Corresponding Author:- izk-MkW- izoh.k ?kkjiqs

Address:- eikBh foHkkx izeq[k thou fodkl egkfo[ky;] nsoxzke rk-uj[ksM] ft- ukxiw].

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	मुक्तिबोधांची दीर्घ कविता	डॉ.कोमल वि. ठाकरे	1
2	वैदर्भीय प्रजाप्रिय प्रथम राज्यकर्ती-नागनिका	डॉ.गणेश चव्हाण	8
3	राष्ट्रसंताच्या पोवाड्यातील ग्रामोधाराची सुत्रे	डॉ. प्रवीण कारंजकर	11
4	रवींद्र शोभणे यांच्या दोन कादंबऱ्या	प्रा.डॉ.अनिल बोपचे	16
✓5	वैदर्भीय कथाकार: सदानंद देशमुख	डॉ.प्रवीण धारपुरे	20
6	ग्रामीण कादंबरी: स्वरूप आणि आशय	डॉ. सुधीर बब्रुवान मोरे	24
7	यशवंत मनोहर यांच्या जीवनायन आणि वामन निंबाळकर यांच्या महायुद्ध या काव्यसंग्रहातील आशयाचे वेगळेपण	प्रा. डॉ. प्रशांत रामदासजी राऊत	28
8	कुसुमावती देशपांडे यांचे ललित निबंध लेखन	डॉ. मंगला डाहाट	33
9	वैदर्भीय स्त्रीचे नेतृत्वकर्णारी 'धग' कादंबरीतील कौतिक	प्रा. सतीश एस.कर्णासे	38
10	झाडीपट्टीतील 'बहिणाबाई' : कवयित्री अंजनाबाई खुणे	डॉ.पद्माकर डिगांबर वानखडे	42
11	'आकांत' कारबाबाराव मडावी - एक परिवर्तनवादी आदिवासी साहित्यिक	श्री सूर्यभान डोंगरे	47
12	आधुनिक मराठी साहित्यातील स्त्री चळवळीचे स्वरूप	डॉ. स्मिता प्र. खोडे	52
13	झाडीपट्टी नाटयशारदेच्या दरबारातील प्रथितयश कलावंतांची मांदियाळी	डॉ धनराज एल खानोरकर	57
14	राघववेळ : एक आकलन	डॉ. नरेंद्र इश्वर घरत	62
15	निखान्यांच्या पाऊस पाडणारा वैदर्भीय कवी : जावेद पाशा	डॉ. कविता मुरारीलाल राजाभोज	67
16	वैदर्भीय कविता आणि कवी	प्रा. भोजराज व्ही. बोदले	73
17	सटवाई : ग्रामीण व्यवस्थेचे धगधगते वास्तव उलगडणारा कथासंग्रह	डॉ. कैलास वानखडे	76
18	झाडीपट्टीतील दंडार लोकनाट्य - स्वरूप आणि चिकित्सा	डॉ. शरद जे. मेश्राम	83
19	गिरीश सपाटे यांची कविता : मर्मबंध ते काळोख गडद होत चाललाय...	डॉ.अशोक भक्ते	87

वैदर्भीय कथाकार: सदानंद देशमुख
डॉ. प्रवीण धारपुरे

सहयोगी प्राध्यापक व मराठी विभाग प्रमुख जीवन विकास महाविद्यालय, देवग्राम
ता. नरखेड, जि. नागपूर, E-mail- pgharpure76@gmail.com

सारांश:

मराठीतील कथा साहित्याला प्राचीन काळापासून एक समृद्ध परंपरा लाभलेली आहे. मराठी साहित्यातील हा कथाप्रवाह आशयाच्या दृष्टीने काळानुरूप बदलतही केलेला दिसून येतो. या साहित्य प्रवाहाचे कालखंडानुरूप आशयाचे बदलते स्वरूप आपणास सहजपणे आकलन होते. त्यामुळेच मराठी कथेचे प्राचीन, अर्वाचीन आणि समकालीन कथा साहित्यिकांचा कालखंड दिसून येतो. तसेच कथेच्या रचना कौशल्यावर देखील कालखंडानुरूप परिणाम झालेला आहे. १९९० नंतरच्या समकालीन साहित्याचा विचार केला तर असे दिसून येते की, यापूर्वीचे ज्येष्ठ लेखक ज्या प्रमाणे कथालेखन करित आहेत, त्याचप्रमाणे काही नवोदित कथालेखकही कथालेखन करित आहे. त्यामध्ये जयंत पवार, आसाराम लोमटे, किरण गुरव, जी के ऐनापुरे, मिलिंद बोकील, समर खडस, प्रज्ञा दया पवार, नीरजा, प्रतिमा जोशी, किरण येले, मोनिका गजेंद्रगडकर, सदानंद देशमुख, बालाजी सुतार, शिल्पा कांबळे, प्रणव सखदेव, ऋषिकेश गुप्ते, मनस्विनी लता रवींद्र यासारख्या अनेक कथालेखकांनी कथालेखन केले. या प्रस्तुत शोधनिबंधातून वैदर्भीय कथाकार सदानंद देशमुख यांच्या 'महालूट' या कथासंग्रहातील कथांच्या माध्यमातून त्यांनी वर्तमान ग्रामीण समाजाचे जे भेदक चित्रण केले आहे, त्याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

बीजशब्द: शेती, शेतमजूर, शेती समस्या, कौटुंबिकव्यथा.

प्रस्तावना:

मराठी साहित्यातील विविध साहित्यप्रवाहांमध्ये प्रामुख्याने कविता, कथा, नाटक आणि कादंबरी या प्रमुख साहित्यप्रवाहांचा विचार करावा लागतो. यामध्ये विशेषता कथा या वाङ्मयप्रकाराला फार प्राचीन परंपरा लाभलेली आहे. अगदी प्राचीन साहित्यातील महानुभाव पंथातील छोट्या गोष्टींपासून तर पौराणिक स्वरूपाच्या गोष्टी सांगणे हा जणू एक प्रकारचा छंद होता. या छंदातून जी कथा सांगितली जायची, त्यामध्ये एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीला उपदेश करण्याचे, मनोरंजन करण्याचे किंवा काही मार्मिक उपदेश करण्याचे कार्य पार पाडल्या जात होते. परंतु कालांतराने याच कथेचे विविध स्थित्यंतरे आपणास बघायला मिळतात. कथात्मक साहित्यात लेखक कल्पित वास्तवाची निर्मिती करित असतो. या कल्पित वास्तवात स्थलकालबद्ध वातावरणात पात्रे, घटना घडवीत असतात. या कल्पित वास्तवाचा प्रत्यक्ष जीवनाशी संबंध असेलच असे नाही. लेखकाची जीवनदृष्टी त्याचा अनुभव व त्यातून कल्पित वास्तव निर्माण होते. याच घटनाप्रसंगातून कथेचे कथानक आकार घेत असते म्हणूनच सुधा जोशी म्हणतात, "अनुभवार्थ आशयसूत्र, कथानक, पात्र, वातावरण, निवेदन व भाषा अशी घटक एकत्र येऊन कथा साहित्याची निर्मिती होत असते. या कथेचे कालखंडानुरूप आशयविश्व बदललेले दिसते. त्यातूनच नवकथेचा किंवा समकालीन कथेचा एक वेगळा आविष्कार झालेला दिसतो. अशा या समकालीन कथाकारांमध्ये सदानंद देशमुख हे कथालेखक प्रथितयश वैदर्भीय कथाकार आहेत. वैदर्भीय मातीचा गुण असलेला आणि वर्तमान ग्रामीण जीवनाचा अगदी सूक्ष्म निरीक्षणातून वेध घेत तो अनुभव लेखणीतून सकसपणे उतरविणारा हा लेखक आहे. सदानंद देशमुख यांनी सर्वच साहित्यप्रकारात लेखन केले. कविता, कथा, कादंबरी, ललित लेखसंग्रह असे चौफेर लेखन करणाऱ्या सदानंद देशमुख यांच्या 'बारोमास' या कादंबरीला २००४ चा साहित्य अकादमी पुरस्कार प्राप्त झाला आहे. तसेच 'अंधारवन', 'लचांड', 'उठावण', 'महालूट', 'रगडा', 'खुंदळघास' आणि 'गाभूळगाभा' हे ग्रामीण भावविश्व रेखाटणारे कथासंग्रह, 'गावकळा' हा कवितासंग्रह, 'तहान', 'बारोमास' या कादंबऱ्या आणि 'मेळवण' हा ललितलेखसंग्रह प्रसिद्ध आहे. सदानंद देशमुख यांची ग्रामीण कथा महाराष्ट्रातील शेती समस्या, शेतकऱ्यांचे जीवन, कष्टकरी, शेतमजूर आणि कौटुंबिक जीवनातील समस्या यांचा जाणीवपूर्वक शोध घेणारी आहे, तेव्हा सदानंद देशमुख यांच्या 'महालूट' या कथासंग्रहातून अविष्कृत होणाऱ्या वरील सर्व जीवन जाणिवांचा शोध प्रस्तुत शोधनिबंधातून घेण्याचा प्रयत्न आहे.

अनुक्रमणिका

ISBN-978-93-91305-33-8

अ. क्र.	लेख	लेखक	पु.क्र.
1	संत मीराबाई	डॉ. प्रमोद परदेशी	1
2	श्रीचक्रधर स्वामींचा स्त्रीवादी विचार	प्रा. डॉ. किरण प्रभाकर वाघमारे	7
3	संत मुक्ताबाईची अभंगवाणी	डॉ. प्रवीण घारपुरे	12
4	संत नामदेवांच्या अभंगातील सामाजिक विचार	प्रा. डॉ. डिंगोळे बालाजी विठ्ठलराव	22
5	संत नामदेव यांच्या अभंगातील कृष्णभक्ती	डॉ. अण्णा प्र. वैद्य	29
6	भक्ती तत्वज्ञानाचा वारकरी - संत सावता माळी	प्रा. महेंद्र खुशालगीर गिरी	39
7	संत चोखामेळाच्या अभंगातील भक्तिभाव	डॉ. श्याम मु. जाधव	45
8	विठ्ठलाचा चोख उपासक संत चोखामेळा	प्रा. डॉ. एकनाथ वैजनाथ भिंगोले	49
9	संत साहित्यातील संत चोखामेळा यांचे "समतावादी विचार"	प्रा. डॉ. मंदाकिनी मेश्राम	56
10	संत चोखामेळा यांच्या अभंगांतील आर्थिक विचाराचे स्वरूप	प्रा. डॉ. गणेश शिवाजी मारेवाड	60
11	समर्थ रामदासांचे कार्य व कर्तृत्व : एक संक्षिप्त आढावा (सामाजिक, राजकीय, धार्मिक, वाङ्मयीन असा सर्वांगीण दृष्ट्य विचार)	प्रा. डॉ. चंद्रशेखर सुधाकर देवघरे	66

संत मुक्ताबाईची अभंगवाणी
डॉ. प्रवीण धारपुरे

मराठी विभाग प्रमुख जीवन विकास महाविद्यालय, देवग्राम
ता. नरखेड, जि. नागपूर-४४१३०२
ई-मेल : pgharpure76@gmail.com

प्रस्तावना:

तेराव्या शतकात वारकरी संप्रदायात आपल्या नावलौकिकाने सुप्रसिद्ध असलेली मुक्ताबाई ही विठ्ठलपंत व रूक्मिणी यांच्या उदरी जन्मास आलेले एक कन्यारत्न होय. निवृत्तीनाथ, ज्ञानदेव, सोपानदेव यांची ती धाकटी बहीण होय. तिचा आध्यात्मिक अधिकार कौटुंबिक अधिकार, सांप्रदायिक पातळीवरचा अधिकार लक्षात घेता असे म्हणावेसे वाटते की, निवृत्तीनाथ, ज्ञानदेव आणि सोपानदेव हे मुक्ताबाईचे भावंडे होते. याचे कारण एका छोटयाशा सणकांडीने कुटुंबातील कर्त्या स्त्रीप्रमाणे घराची जबाबदारी स्वीकारली. आईच्या मायेने आपल्या भावंडांना आधार दिला. मुक्ताबाईचा स्वभाव अगदी फटकळ आणि सडेतोडपणे उत्तर देणारा तरी त्यातही मार्मिकता होती. म्हणून ज्ञानियाचा राजा असलेल्या ज्ञानदेवाला सुद्धा ती उपदेश करणारी ठरली. अशा या मुक्ताबाईचा जन्म शके १२०१ मध्ये औरंगाबाद जिल्हयातील आपेगाव येथे झाला.

निवृत्तीनाथासारख्या परमयोगी असलेल्या भावाचे गुरुत्व लाभले. त्यामुळे मुक्ताबाईची गुरुपरंपरा—आदिनाथ—मत्स्येन्द्रनाथ—गोरक्षनाथ—गहिणीनाथ—निवृत्तीनाथ—मुक्ताबाई अशी आहे.

आई—वडीलांनी देहांत प्रायश्चित घेतल्यानंतर तिचा सांभाळ निवृत्तीनाथादी भावंडांनी केला. आपल्या जीवनात संन्याशाची मुले म्हणून आलेल्या कटू अनुभवातून मुक्ताबाई मोठी होऊ लागली. जशी ती देहाने मोठी झाली तशीच विचारानेही. एकदा नित्याप्रमाणं ज्ञानदेव—निवृत्तीनाथ भिक्षा मागण्यासाठी गावात रणरणत्या उन्हात फिरतांना त्यांची सावली पूजेचे तबक घेऊन जाणाऱ्या पूजाऱ्यावर पडली. शुद्राहून शुद्र असलेल्या बहिस्कृतांची सावली पडली म्हणून तो कर्मठ ब्राह्मण खवळला आणि अभद्र असे बोलू लागला. तेव्हा

संत साहित्य कार्य: चर्चा व चिंतन

अनुक्रमणिका

१	आंबेडकरवादी गझल : सर्जनसौंदर्याचे आकलन	डॉ. युवराज श्री. मानकर	५-८
२	संशोधन क्षेत्रातील स्थित्यंतरे : बदलता काळ	डॉ. मीनाक्षी सुरेश वऱ्हाटे	९-११
३	राजकवी भा. रा. तांबे यांचे प्रेम आणि महाप्रस्थान काव्य	डॉ. शरद जे. मेश्राम	१२-१५
४	शंकरराव खरात यांची कथा	प्रा. डॉ. कैलास वानखडे	१६-१९
५	त्र्यं. वि. सरदेशमुख : मानवी अस्तित्वाचा शोध घेणारा लेखक	प्रा. डॉ. विनोद राठोड	२०-२५
६	कुसुमाप्रजांचा प्रेमविषयक दृष्टिकोन	प्रा.डॉ. सविता माधवराव पवार	२६-२८
७	दलित कवयित्रींच्या कवितेतील आत्मपान	डॉ. प्रेमा लेकुरवाळे	२९-३३
८	महानुभावांचे पद्यवाङ्मय	प्रा. डॉ. मीना जुनघरे	३४-३९
९	आदिवासी साहित्यात आविष्कृत होणारे महत्त्वपूर्ण घटक :- (निसर्ग, यातूविद्या, कुलदैवतपूजा, श्रद्धा धर्मतत्त्वे इ.)	डॉ. अनीता अ. कांबळे	४०-४५
१०	नागनाथ कोत्तापल्ले यांच्या कथा साहित्यातील पृथगात्मता	डॉ. अशोक भक्ते	४६-५०
११	साहित्य प्रेरणा : संकल्पना व स्वरूप	प्रा.डॉ. नकुल जनार्दन धरमकर	५१-५४
१२	पर्यावरण संतुलन एक लोकचळवळ व्हावी	डॉ. रवींद्र मुरमाडे	५५-५७
१३	रवींद्रनाथ टागोरांची कविता	प्रा. डॉ. विठ्ठल जीवतोडे	५८-६२
१४	उच्च शिक्षणाच्या बदलत्या संकल्पनेत शिक्षकांची भूमिका	डॉ. सुवर्णा रा. गाडगे	६३-६६
१५	भारतीय भटक्या-विमुक्त जमातींचा इतिहास	डॉ. विजयकुमार खंदारे	६७-७०
१६	डॉ. बाबासाहेबांचे साहित्यविषयक विचार	प्रा. भारती दि. रत्नपारखी / चिमुकर	७१-७३
१७	लोकसाहित्य व वर्तमानकाळ	प्रा. शरद वाघोळे	७४-७७
१८	कवयित्री बहिणाबाई चौधरी	प्रा. डॉ. प्रियदर्शनी वसंतराव देशमुख	७८-८१
१९	कोरोना आणि साहित्य	डॉ. सौ. वीरा मांडवकर	८२-८६
२०	संत चोखामेळा कुटुंबकर्वीचे वाङ्मयीन योगदान	डॉ. प्रवीण धारपुरे	८७-९०

संत चोखामेळा कुटुंबकवींचे वाङ्मयीन योगदान

डॉ. प्रवीण घारपुरे

मराठी विभाग प्रमुख

जीवन विकास महाविद्यालय, देवग्राम

ता. नरखेड, जि. नागपूर, महाराष्ट्र (India) ४४५ ४०१

E mail: pgharpure76@gmail.com भ्रमणध्वनी ९७६४५७२७७१

गोषवारा (Abstract)

वारकरी संप्रदायाच्या संतांच्या मांदीयाळीमध्ये विठ्ठलाच्या भक्तीने ओलेचिंब झालेल्या अनेक संतांपैकी एक संत चोखोबांचे कुटुंब देखील आहे. संत चोखामेळा आणि त्यांचे कुटुंब हे विठ्ठलाच्या भक्तिसरितेचा मनमुराद आनंद घेत जीवनातील असंख्य प्रश्नांचा वेध घेताना दिसतात. आपण केवळ प्रमुख संतांचे कार्यच लक्षात घेत असतो. परंतु येथे संतांनी निर्माण केलेल्या पाऊलवाटेने त्यांचे संपूर्ण कुटुंबच मार्गक्रमण करताना दिसते. तेव्हा प्रमुख संतांच्या पाठीशी वैचारिकतेचे पाठबळ घेऊन कुटुंब देखील किती ठामपणे उभे आहे हे दिसून येते. जसे एखाद्या स्थळी दोन नद्यांच्या संगम होतो. तेव्हा दोन्ही नद्यांमधील पाणी कुठेही कुरकुर न करता एकमेकांत मिसळून पुढच्या प्रवासाला लागते, तसेच हे कुटुंबकवी आहेत. या कुटुंबाच्या अंतरंगात ज्या विठ्ठल भक्तीच्या उकळ्या फुटत होत्या, जो विठ्ठलाविषयीचा कृतज्ञाभाव होता. या संसाररूपी भवसागरातून तरून जाण्यासाठी जे नामतत्व त्यांना कळले होते. हे सर्वच प्रकारचे आत्मिक भाव प्रकट करण्यासाठी आणि विठ्ठलाच्या रूपाला शब्दरूप देण्यासाठी संत चोखामेळाच्या कुटुंबाने 'अभंग' या काव्यरचना प्रकाराचा उपयोग केला. त्यातूनच त्यांनी त्यांचे सर्व मनोभाव प्रकट केले आहे. कुठेलेही शिक्षण नसताना इतकी सुंदर अभंगरचना त्यांनी केली. हे तेव्हाच होऊ शकते, जेव्हा देव आणि भक्त यांच्यातील द्वैत नष्ट होते आणि ते एकरूप होतात. असे एकरूप झालेल्या चोखामेळांच्या कुटुंबाने केलेल्या काव्यरचनेतील काव्यसौंदर्याचा वेध पुढीलप्रमाणे घेता येतो.

संत चोखामेळा कुटुंबकवींचे वाङ्मयीन योगदान

चोखोबांचे सर्व कुटुंबच विठ्ठलभक्तीत रंगून गेले होते. त्यांची पत्नी सोयराबाई, बहीण निर्मळा, मेहुणा बंका व मुलगा कर्ममेळा असे सर्व काबाडकष्ट उपसत नित्य नियमाने व मोठ्या भक्तिभावाने पांडुरंगाचे नामस्मरण करीत होते. जणू पांडुरंगाची भक्ती किंवा पांडुरंगाच्या दर्शनाने या सर्वांचा शीण नाहीसा होत होता. त्यात त्या सर्वांना एक आगळेच समाधान लाभत हाते. 'सुखाची मिराशी। आमुची हे पंढरीशी।।' असाच त्यांचा अनुभव होता. अशा या कुटुंबाचे संत साहित्यातील वाङ्मयीन योगदानाचे स्वरूप पुढीलप्रमाणे बघता येईल.

संत सोयराबाई

'चोख्याची महारी' म्हणून घेणारी सोयराबाई ही संत चोखोबांची धर्मपत्नी होय. चोखोबाप्रमाणेच त्यांच्या कुटुंबातील सर्वांनाच पांडुरंग भक्तीचा ध्यास होता. चोखोबांच्या भगवदभक्तीचा परिणाम सोयराबाईंच्या मनावर झाला. चोखोबांच्या सहवासातून सोयराबाईंचे मन पांडुरंग भक्तीने बहरून आले. संत चोखोबांच्या सहवासाने तिच्यात उपजतच असलेल्या हरिभक्तीला पुन्हा अधिकच बहर आला. ही पांडुरंग भक्ती तिच्या मुखातून अभंगरूपाने गोचर झाली. पंढरपुरात मेहुणपुरीत राहणाऱ्या सोयराबाईंचे एकूण सकलसंतगाथेत ६२ अभंग उपलब्ध आहेत. तिची कल्पनाशक्ती, कवित्व, भावनाशील वृत्ती, समर्पणभाव इत्यादी गुण तिच्या अभंगवाणीतून प्रत्ययास येतात. सर्वच संतांचे पंढरपुरचे श्रीविठ्ठल हे दैवत आस्थेचा आणि प्रेमाचा विषय आहे. तेच प्रेम सोयराबाईंच्या अभंगवाणीतून अभिव्यक्त होताना दिसते. सोयराबाईंने विठ्ठल माहात्म्यपर, विटाळपर, आत्मनिवेदनपर, नाममाहात्म्यपर अशा अभंगाची रचना केली. सोयराबाईं विठ्ठल माहात्म्य वर्णन करताना सोयराबाईं म्हणते, 'येई येईं गरूड ध्वजा। विटेसहित करीन पूजा।। धुप दीप पुष्प माळा। तुज समर्पू गोपाळा।(अभंग क्र.१) तसेच सोयराबाईं विठ्ठलाला माऊली कल्पून एक आपुलकीचं नातं निर्माण करते. 'माय तू माऊली अनाथाची देवा। धावे देवाधिदेवा लंवलही।। १।।...मज अन्हेरिता कोण म्हणेल थोरी। म्हणतेसे महारी चोखीयाची।। ४।।' (अभंग क्र.७) अशा प्रकारच्या अनेक अभंगातून सोयराबाईंने श्रीविठ्ठलाविषयीचे प्रेम आपल्या रसाळ वाणीने साकार करण्याचा प्रयत्न केला आहे. विटाळाच्या नावाखाली तिला जे कटू अनुभव आले. सोयराबाईं त्याच अनुभवाचे कथन करताना म्हणते, 'देहासी विटाळ म्हणती

अनुक्रमणिका

१	वसाहतिक काळातील ख्रिस्ती साहित्याचे योगदान	डॉ. अतुल नारायण चौरै	५-७
२	मुस्लीम धर्मातील भटके विमुक्त	सौ. विजयालक्ष्मी देवगोजी मार्गदर्शक: डॉ. मनीषा नेसरकर	८-१३
३	लिखित भाषेचा कट्टा	डॉ. अनंता मच्छिंद्र कस्तुरे	१४-१७
४	नीग्रो आणि दलित वाङ्मय: एक तौलनिक विचार	प्रा. डॉ. विजयकुमार खंदारे	१८-२२
५	हिंदू-मुस्लिम संघर्षाचे विदारक चित्रण : इंधन	प्रा.डॉ. नरसिंग कदम	२३-२५
६	चर्मकार स्त्री - काल आणि आज	प्रा. डॉ. वित्ठल नामदेव रोटे	२६-२९
७	'हेळसांड' कादंबरीतील सहकाराचे चित्रण	प्रा. अरुण बळीराम पडघन	३०-३३
८	आदिवासी कवयित्री : एक आकलन	डॉ. मीनाक्षी बन्हाटे	३४-३८
९	समकालीन मराठी कथेचे स्वरूप	डॉ. प्रवीण घारपुरे	३९-४३
१०	तुकारामांच्या अभंगातील तत्त्वज्ञान	प्रा. डॉ. मिलिंद कांबळे	४४-४७
११	महिलांवर अत्याचार करणाऱ्यांचे धाडस की मानसिक विकृती !	प्रा. कोने दिलीप महादू	४८-५२
१२	नारानदेवाचे विधीनाट्य	जोत्सना सखाराम राव	५३-५९
१३	आंबेडकरी चळवळीचा खंदा पुरस्कर्ता वामनदादा कर्डक	प्रा. डॉ. संगीता मुंढे	६०-६४
१४	संगणक आणि मराठी भाषा	प्रा. डॉ. शिवाजी पाटील	६५-६८
१५	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे जीवन शिक्षणविषयक विचार	प्रा. डॉ. संतोष विष्णू चतुर	६९-७२
१६	संत तुकाराम महाराज यांचे समतेच्या लढ्यातील योगदान	प्रा. बबन बळीराम अवघडे	७३-७५
१७	महाराष्ट्राची सांस्कृतिक मराठी रंगभूमी : एक आढावा	डॉ. विनोद उत्तमराव भालेराव	७६-८०

समकालीन मराठी कथेचे स्वरूप

डॉ. प्रवीण धारपुरे

सहयोगी प्राध्यापक व मराठी विभाग प्रमुख

जीवन विकास महाविद्यालय, देवग्राम

ता. नरखेड, जि. नागपूर

E-mail- pgharpure76@gmail.com संपर्कध्वनी 9764572771

सारांश :

मराठीतील साहित्य प्रवाहाला प्राचीन काळापासूनची एक समृद्ध परंपरा लाभलेली आहे. कालप्रवाहात मराठी साहित्यातील प्रवाहाचे आशयाच्या दृष्टीने बदलते स्वरूप आपणास बघायला मिळते. या साहित्यप्रवाहामध्ये 'प्राचीन', 'अर्वाचीन' किंवा 'आधुनिक' आणि 'समकालीन साहित्य' हे साहित्य प्रवाह दिसून येतात. विशेषता समकालीन साहित्याच्या दृष्टीने विचार करायचा म्हणजे समकालीन हा शब्द मुळात काळाच्या निर्देश करणारा असल्यामुळे त्या काळातील साहित्यकृतीतून आविष्कृत होणाऱ्या जीवन जाणिवेचा शोध लेखक घेत असतो. त्या त्या विशिष्ट काळातील सामाजिक राजकीय आर्थिक आणि अन्य प्रकारच्या समस्या, त्यातील ताण अंतर्विरोध त्या काळातील विचार यांचे प्रतिबिंब साहित्यात उमटताना दिसत आहे. त्यामुळेच मराठी साहित्यात 'प्राचीन', 'अर्वाचीन' आणि 'समकालीन' अशा परंपरा साहित्यात आपणास मानल्या गेलेल्या दिसतात. १९४५ नंतरच्या साहित्याला समकालीन साहित्य असे नाव देण्यात आलेले आहे. या समकालीन साहित्याचे १९४५ ते १९६० आणि १९६० ते १९८५ असे दोन कालखंड मानले गेले आहेत. याच कालप्रवाहाचा विचार करता समकालीन कथेचे स्वरूप जाणून घेण्याचा प्रयत्न या शोधनिबंधातून करण्यात येत आहे.

बीजशब्द : समकालीनमराठी कथेतील कालखंड, स्थित्यंतरे, स्वरूप

प्रस्तावना :

मराठी साहित्यातील विविध साहित्यप्रवाहामध्ये प्रामुख्याने कविता, कथा, नाटक आणि कादंबरी या प्रमुख साहित्यप्रवाहाचा विचार करावा लागतो. यामध्ये विशेषतः कथा हा या वाङ्मयप्रकाराला फार प्राचीन परंपरा लाभलेली आहे. अगदी प्राचीन साहित्यातील महानुभाव पंथातील छोट्या गोष्टींपासून तरपौराणिक स्वरूपाच्या गोष्टी सांगणे हा जणू एक प्रकारचा छंद होता. या छंदातूनच जी कथा सांगितली जायची, त्यामध्ये एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीला उपदेश करण्याचे, मनोरंजन करण्याचे किंवा काही मार्मिक उपदेश करण्याचे कार्य पार पाडल्या जात होते. परंतु कालांतराने याच कथेचे विविध स्थित्यंतरे आपणास बघायला मिळतात. कथात्मक साहित्यात लेखक कल्पित वास्तवाची निर्मिती करित असतो. या कल्पित वास्तवात स्थलकालबद्ध वातावरणात पात्रे, घटना घडवीत असतात. या कल्पित वास्तवाचा प्रत्यक्ष जीवनाशी संबंध असेलच असे मात्र नाही. लेखकाची जीवनदृष्टी, त्यांचा अनुभव यातून कल्पित वास्तव निर्माण होते. याच घटना-प्रसंगातून कथेचे कथानक आकार घेत असते. म्हणूनच सुधा जोशी म्हणतात, "अनुभवार्थ आशयसूत्र, कथानक, पात्र, वातावरण, निवेदन व भाषा अशी घटक एकत्र येऊन कथा साहित्याची निर्मिती होत असते. या कथेचा कालखंड जसा जसा पुढे गेला, तसे तसे कथेचे आशयविश्व

मराठवाडा साहित्य परिषद, औरंगाबाद

आणि

विनायकराव पाटील शि. प्र. मं. सं.

कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय,

कन्नड, जि. औरंगाबाद

मराठी विभाग

यांच्या संयुक्त विद्यमाने आयोजित

दोन दिवशीय राष्ट्रीय चर्चासत्र

गेल्या दोन दशकांतील मराठी कथालेखन

(दि. १२ फेब्रुवारी २०२२)

(Special Issue No.105)

Chief Editor

Mr. Pramod P. Tandale

Executive Editor

Prof. Dr. Sunita Shinde

Principal,

Arts, Commerce and science College, Kannad

Co-Editor

Prof. Dr. Ramchandra Kalunkhe

HOD Marathi,

Arts, Commerce and science College, Kannad

Sr. No.	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
17.	डॉ. ज्ञानेश्वर खिल्लारी प्रा. बाळासाहेब गायके	समकालीन स्त्रीवादी कथालेखन	72
18.	प्रा. सुनिल रामराव काकडे	जागतिकीकरण आणि स्त्रियांचे कथालेखन	76
19.	स्वाती संतोषराव भोजने	नव्वदोत्तर स्त्रीलिखित कथालेखन : काही निरीक्षणे	79
20.	दिपक रायभान कारके	समकालीन दलित कथेतील सामाजिक वास्तव	83
21.	डॉ. गणेश मोहिते	मराठी ग्रामीण कथेतील स्थित्यंतरे	88
22.	डॉ. सखाराम डाखोरे	समकालीन आदिवासी कथा	98
23.	डॉ. सरला गोरे	भटक्या विमुक्तांचे कथात्मलेखन	103
24.	विनोद पांडुरंग सिनकर	बबन शिंदे यांची बालकथा	106
25.	स्वामी दत्तात्रय बोबडे	समकालीन काही ग्रामीण कथालेखक	110
26.	डॉ. लिंगप्पा गुळाळे	गेल्या दोन दशकातील लक्षणीय कथालेखक	114
27.	प्रा. डॉ. जनार्दन काटकर	समकालीन कथाकार : सदानंद देशमुख	120
28.	डॉ. प्रवीण धारपुरे	कथाकार सदानंद देशमुख	125
29.	डॉ. बी. जी. श्रीरामे	आसाराम लोमटे : विलक्षण कथालेखक	129
30.	डॉ. रामचंद्र झाडे	आसाराम लोमटे : समकालीन ग्रामवास्तव टिपणारा कथाकार	131
31.	प्रा. डॉ. युवराज धबडगे	समकालीन मराठी दलित कथा	134
32.	प्रा. कैलास कळकटे	बदलते समाजवास्तव आणि कथालेखिकांच्या लेखनातील स्त्रीप्रतिमा	139
33.	डॉ. ज्ञानेश्वर सखाराम गवळीकर	'भूप' : कथासंग्रहाचा वाङ्मयीन अभ्यास	142
34.	डॉ. समिता जाधव	समकालीनत्व आणि पिवळा पिवळा पाचोळा	145

75
आज़ादी का
अमृत महोत्सव

राष्ट्रीय संगोष्ठी

NATIONAL CONFERENCE

भारतीय भाषाओं में लोक साहित्य
आज और कल

FOLK LITERATURE IN INDIAN LANGUAGES
TODAY AND TOMORROW

Abstracts

(Hindi, English, Gujarati, Marathi, Urdu)

27-29 January 2022

REGIONAL INSTITUTE OF EDUCATION

(NAAC Accredited A+ Grade Institute)

(NATIONAL COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH AND TRAINING, New Delhi)

Shyamla Hills, Bhopal - 462 002 (M.P.) India

<https://www.riebhopal.nic.in>

Scanned with OKEN Scanner

S.No.	Title	Author / Co-Author	Page No.
186	'आदिवासी लोकसाहित्यातील पारंपारिक सोंगीनृत्यनाट्या : बोहाडा'	प्रा. डॉ. रुपेश नरहरी कन्हाडे	116
187	लोकगीतांतून व्यक्त होणारी मिथकें	प्रा. डॉ. सुनिल गणपत घनकुटे	117
188	लोकसाहित्यातील लोकगीते	डॉ. प्रवीण घारपुरे	117
189	भुलावाईच्या लोक गीतातील स्त्री जीवन	डॉ. संदीप ठाकरे, डॉ. नितीनकुमार जानबाजी रामटेके	118
190	झाडीपट्टी दंडार: लोकनृत्य की लोकनाटय	श्री योगेश निमगडे	118
191	लोकसाहित्य आणि राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणातील (२०२०) काही मुलभूत तत्त्वांची परस्परपूरकता	भाग्यश्री राजेंद्र रेडेकर	119
192	राष्ट्रबांधणीत लोकसाहित्यातील लोकतत्त्वांची भूमिका: एक आकलन'	डॉ. युवराज मानकर	119
193	मराठी दलित लोकवाङ्मयाच्या ओवीगीतातील 'अक्षर' आंबेडकर	अॅड. राजेन्द्र लातूरकर	120
194	लोकसाहित्य संशोधन : स्वरूप आणि अडचणी.	डॉ. प्रमोद भीमराव गारोडे	121
195	लोकसाहित्यातील वस्तुनिष्ठता	डॉ. मिलिंद नामदेवराव भिलपवार	122
196	बेळगाव जिल्ह्यातील लोकविधीतून व्यक्त होणारा निसर्गाप्रतीचा पूज्यभाव	डॉ. वृषाली कदम	122
197	विदर्भातील झाडीबोली लोकगीतातील सौंदर्यबोध	डॉ. नितीनकुमार जानबाजी रामटेके	123
198	प्रकृतिविज्ञान आणि लोकसाहित्य : एक अनुबंध	डॉ. संगीता खुरद	124
199	اردو میں گیت گوائی کی روایت	ارشاد علی	126
200	ہندوستانی لوک ادب اور تعلیم میں اس کی اہمیت	ترانہ ریو دانی	127
201	لالن فقیر اور لوک گیت باؤل	خالد محمد زبیر	128
202	لوک گیتوں کے فروغ و تحفظ میں آل انڈیا ریڈیو کا کردار	نوشاد علی انصاری	129
203	ریاضی میں ورلی آرٹ سرگرمی پر مبنی آموزش کا منصوبہ	احمد حسین	130
204	قومی یکجہتی میں مہلا پیٹننگز کا کردار اور امکانات	سید محمد کبیر الوری	131
205	لوک گیت اور خواتین	ڈاکٹر شبنم افروز	133
206	لوک ادب اور اساطیر کا آغاز و ارتقاء	Ms. Shabana Moazzam Mr. Shah Alam Khan	134
207	کیرالہ میں لوک فن	Dr. Sakkeer V	135
208	لوک (مقامی) ادب کے ذریعہ اقدار کی نشوونما	ڈاکٹر ترنم خان	136
209	لوریوں میں نسائی کردار کا بدلہ منظر نامہ	Shazia Tamkeen	137

दिवस : शुक्रवार 28-01-2022

ठिकाण : ET Lab, RIE, Bhopal

लोक साहित्याचे प्रकार आणि विभिन्न घटकांचा अभ्यास
व

लोक साहित्य : पर्यावरण संरक्षण, टिकाव आणि सामाजिक-सांस्कृतिक तत्वांचा अभ्यास

संबोधन : प्रा. डॉ. मिलिंद साठे, एच. ए. आर्टस अँड कॉमर्स कॉलेज, सावनेर, नागपूर वेळ : २०

अध्यक्ष : प्रा. डॉ. मिलिंद साठे, एच. ए. आर्टस अँड कॉमर्स कॉलेज, सावनेर, नागपूर

उपाध्यक्ष : प्रा. डॉ. विनोद कुमरे, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

संचालन : दिव्या राऊत (बी ए बी एड पंचम सेमिस्टर)

रीपोर्ट : महेश गायकवाड, प्रतीक्षा काळे, आकांक्षा पाटील (बी ए बी एड प्रथम सेमिस्टर)

धन्यवाद : प्रतीक्षा काळे

शोध पत्र प्रस्तुती : ८

क्रमांक	शोध पत्राचे शीर्षक	प्रस्तुतकर्ता / क
१	मौखिक लोकपरंपरेतील स्त्रीगीतांचे स्त्रीवादी पुनरावलोकन	प्रा. डॉ. सरिता मनोज सो
२	महाराष्ट्रातील लोककलाविष्कार तमाशा : एक रंजनप्रधान प्रकार	प्रा. डॉ. प्रज्ञा राजेश निना
३	लोकसाहित्यातील लोकगीते	प्रा. डॉ. प्रवीण घारपुरे
४	मराठी भाषेतील मौखिक वाङ्मय : लोकभाषेचा लोकजीवनाशी असलेला अनुबंध	डॉ. सविता रावण सिरस
५	विदर्भातील लोकनाट्य : दंडार	प्रा. डॉ. विजय रैवतकर
६	लोकनाट्याचे स्वरूप, व्याप्ती आणि वर्तमानातील दिशा	प्रा. डॉ. अनमोल शेंडे
७	झाडीपट्टी दंडार: लोकनृत्य की लोकनाट्य	प्रा. श्री. योगेश निमगडे
८	राष्ट्रबांधणीत लोकसाहित्यातील लोकतत्वांची भूमिका : एक आकलन'	प्रा. डॉ. युवराज मानकर
९	प्रकृतिविज्ञान आणि लोकसाहित्य : एक अनुबंध	प्रा. डॉ. संगीता खुरद
१०	बेळगांव जिल्ह्यातील लोक विधीतून व्यक्त होणारा निसर्गाप्रतीचा पुज्यभाव	डॉ. वृषाली कदम

लोकगीतांतून व्यक्त होणारी मिथके

प्रा. डॉ. सुनिल गणपत घनकुटे (सहाय्यक प्राध्यापक, मराठी विभाग)

अगस्ति कला, वाणिज्य व दादासाहेब रूपवते महाविद्यालय, अकोले. ता. अकोले. जि. अहमदनगर

RIE/BPL/NCFLM

‘लोकगीतांतून व्यक्त होणारी मिथके’ या शोधनिबंधातून लोकगीत हे लोकसाहित्याचेच एक अंग आहे. लोकगीत हे मातृपिढीकडून पुढील पिढीकडे मौखिक परंपरेने संक्रमित होत जातात. लोकगीतांतून स्त्रीमनाची, त्या त्या समाजाची संस्कृती अभिव्यक्त होत जाते.

‘मिथ’ या इंग्रजी शब्दाचा अर्थ ‘पवित्रकथा’ असा आहे. ‘मुखावाटे जे काही उच्चारले गेलेले असेल ते’ अशा अर्थाच्या ‘मुथवोस’ ग्रीक शब्दापासून इंग्रजी ‘मिथ’ हा शब्द बनला आहे. ‘मुथवोस’ म्हणजे कथा असाही अर्थ प्रतिबिंबित होऊन कथाही ‘मिथकथा’ ठरत गेली. या कल्पनात्मक कथा देवांच्या, देवतांच्या, वीरनायकांच्या, अतिमानवी शक्तीने भारलेल्या असतात. या प्राचीन कथांना मिथ – मिथक – पुराणकथा असे म्हणता येईल. याच कथांना प्रत्येक मानव समूहाच्या धार्मिक कार्याचे प्रतिबिंब म्हणून ओळखतात. म्हणूनच या सारख्या कथांचा संबंध सामाजिक जीवनाशी जोडलेला आहे. हे विशेषत्वाने म्हणावे लागेल.

लोकगीतांतून व्यक्त होणारी मिथके ही, लोकसंस्कृतीचे द्योतक असून, ती पिढ्यान्पिढ्या जपण्याचे काम मिथकाच्या रूपाने करत आहे. ही मिथके देव, प्राणी, पशू, पक्षी यांच्या रूपाने लोकगीतांतून येऊन, मिथकांच्या रूपाने मानवी जीवनाचा, भावभावनांचा उहापोह घेतला जात असतो.

लोकसाहित्यातील लोकगीते

डॉ. प्रवीण घारपुरे (सहयोगी प्राध्यापक)

मराठी विभागप्रमुख, जीवन विकास महाविद्यालय, देवग्राम, ता. नरखेड, जि. नागपूर (महाराष्ट्र) ४४१३०९

RIE/BPL/NCFLM

सामुदायिक भावनेच्या उत्कट आविष्कारातून निर्माण झालेल्या लोकगीतांची परंपरा भारतात अतिप्राचीन काळापासून प्रचलित आहे. अशा लोकगीतांची परंपरा ही मौखिक असून त्यातील जिवंतपणा मानवी जीवनाच्या विविध अंगावर मोजके पण मातृपिढीकडून पुढील पिढीकडे असे भाष्य करण्याची कुशलता आणि वाङ्मयानंद देणारी रसिकता व समाज दर्शन घडविणारी ही लोकगीते लोकसाहित्याचा आत्माच म्हणावा लागेल अशी आहे. सामान्य लोकांच्याकडून मनाच्या उत्कट अवस्थेतून आणि स्मृतीतून अशा लोकगीतांचा जन्म झाला. या लोकगीतांच्या निर्मितीच्या संदर्भात ना. रा. शेंडे म्हणतात, “लोकगीते तर लोकसाहित्याचा आत्मा आहे. ती आत्मपिंडातून रुजवणारे विविध भावनिर्झर आणि त्यांची लकाकी मनुष्य मात्रांच्या जीवन प्रणालीचे व प्रकृत आणि प्रवृत्तींचे प्रभावी द्योतक ठरतात. शून्यातून ध्वनी निर्माण झाला, त्यातून अक्षरे निनादली, अक्षरांनी शब्द बनला आणि शब्दांनी आकार घेऊन एक वेगळे रूप प्रकट केले. त्यातच ‘मनुष्य’, ‘मानव’ व्यक्त झाला आणि त्याने आपल्या सहजस्फूर्त भावनांद्वारे शून्याचा आविष्कार घडवला. त्या आविष्कारात लोकगीतांचा जन्म झाला. तो संगीतबद्ध झाला. त्याने वातावरण चैतन्यमय केले.” अशी स्वाभाविकपणे लोकगीतांची निर्मिती झालेली दिसून येते. प्रस्तुत शोधनिबंधातून लोकगीतांची निर्मिती झाल्यानंतर ती कोणत्या स्वरूपाची होती, समाजामध्ये राहणाऱ्या माणसांवर लोकगीतांचा कसा प्रभाव होता आणि त्यातून समाजमनाची जडणघडण कशी झाली याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न करणार आहे.